

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1965

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1965. LXIX. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Király István
Klanciczay Tibor
Németh G. Béla
Somogyi Sándor
Sötér István
Szauder József
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTIK

Klanciczay Tibor
felelős szerkesztő

Németh G. Béla

SZERKESZTŐSÉG

Komlóvszki Tibor
titkár

V. Kovács Sándor

Rigó László

Budapest XI., Ménési út 11—13.

- Biró Ferenc*: Péczeli József (Első közlemény) 405
Borzák István: A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez 433
H. Lukács Borbála: Thienemann Tivadar „Irodalomtörténeti alapfogalmairól” 447

Kisebb közlemények

- Schulek Tibor*: Eltemetett Bornemisza adatok. — *Kőhegyi Mihály*: A Központi Könyvbíráló Szék véleménye Katona József Bánk bánjáról. — *Scheiber Sándor*: Arany János-levelek. — *Győry Aranka*: Kaffka Margit levelei Valkovszky Erzsébethez. — *Major János*: A monori nevelőszülő... 466

Vita

- Gerézdí Rabán*: Thuróczy, Bonfini és a vitatott Mátyásvers 478

Adattár

- Ján Kloc*: Adalékok Balassi Bálint életrajzához 487
Martinkó András: Elveszettek hitt Petőfi-zsengék 498
Czeglédi Imre: Adatok Bródy Sándor pályakezdéséhez 503

Szemle

- Nagy Péter: Szabó Dezső (*Wéber Antal*) 511
Szöveggyűjtemény a XX. század irodalmából (*Bodnár György*) 513
Horváth Zoltán: Teleki László. 1810—1861. (*Oltványi Ambrus*) 515
Klanciczay Tibor: Zrínyi Miklós (*Komlóvszki Tibor*) 520
Gárdonyi Géza: Szegény ember jó órája (*Szakács Béla*) 523
Joseph Reményi: Hungarian Writers and Literature (*Mohay Béla*) 525

*

- La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. (1450—1650.). — Irányi István: Petőfi Zoltán élet-pályája, különös tekintettel Békés megyei, szarvasi éveire. — Básti Lajos: „Mire gondolsz Ádám?”. — Csáth Géza: A varázsló halála. — Majtényi Mihály: Szikra és hamu. — Pataky Dezső: Idegen csillagok. — Hegedüs Géza — Kónya Judit: A magyar dráma útja. — Dobos Piroska: A munkásolvasók irodalmi ízlése a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. (*K. T., H. Törő György, Bory István, Katona Béla, Rusvay Tibor, Ferenczi László, Fried István, Vargha Kálmán*) 528

Kronika

- [Osváth Béla] (1926—1965) (*Németh G Béla*) 535
A kritikai kiadások szakkritikájáról (*Rigó László*) 536
Az új Petőfi-életrajz munkálatairól (*Lukácsy Sándor*) 537
George Szabó reneszánsz-kutatásai Amerikában (*V. Kovács Sándor*) 538
Intézeti hírek (1965. június 1. — július 31.) 539

PÉCZELI JÓZSEF*

(Első közlemény)

I.

1.

Péczeli Gyöngyösi István poézisének bírálójaként lép be az 1780-as évek magyar irodalmába. Az 1784 nyarán megjelent Zaire-fordítás elé tervezett, tágabb érdekű, nyelvi és irodalmi kérdésekről is valló tanulmányának ez a kritika volt az egyik központi motívuma; az a két ember, akinek megküldte kéziratának „csomóját” — a hozzá mindig atyafiságos érzelmekkel viseltető debreceni professzor, ekkor már após: Varjas János és Teleki József gróf — szinte egyszerre kapja fel *erre* a fejét, s válaszleveleikben sietnek meggyőzni a komáromi papot, hogy ez a munka — elsősorban a Gyöngyösi bírálat miatt — kedvezőtlen fogadatra talál. „Gyöngyösiért talán sokan kardot rántának” — írja 1784 júniusában Varjas, s mielőtt meg-róná volt tanítványát, mert „nagy bátorságot vett magának az Criticában”, véleményét meg-konzultálja professzortársával, Hatvani Istvánnal is. Az éppen Bécsből visszaérkező honi protes-táns vezér 1784. szept. 21-én kelt levele pedig francia nyelven és franciás finomsággal, kihe-gyezett „esprit”-vel, valamint ellenvéleményének bő kifejtésével beszéli le bálványromboló szándékáról a Hollandiából éppen csak hazatért, s az újságot a neofiták lendületével kép-viselő komáromi „Monsieur”-t.

Dicséret vagy elismerés még részlegesen sem lehetett az elsüllyedt (a kedvezőtlen fogadtatás miatt bizonyára megsemmisített) Zaire-előbeszédben, hiszen Teleki igen körülte-kintő válaszlevelében körülbelül *mindent* kényszerül előhozni kedves poétája védelmére. S Gyöngyösi költészetének ez az erőteljes, egyértelmű elutasítása nagyon jellemző, rögtön *megkülönböztető* vonása Péczelinek a kor többi írójával szemben. Ide, a kor többi írója közé kell számítani a merészebben felvilágosultnak az új szépirodalmi eszmények felé tájékozódó csoportját is, hiszen a századvégén Gyöngyösi érdemeit általában minden literátor elismeri, illetve meglájták s értékelik érdemeit is. A modern Ányos költészete egyenesen tőle indul, Bessenyei pedig „Ferenc deák Uram” ódsi ízlését kinevettévé jegyzi meg éppen, hogy „Hagy-juk meg Gyöngyösi ditsőségét, aki gyönyörű poéta.” (*Magyar Néző.*) — s Batsányi is „Zrí-nyi és Gyöngyösi ditsüilt árnyéki”-ról énekel 1790-ben írt *Busongás* c. költeményében. Ráday

*Péczeli Józsefről két monográfia jelent meg: Péczeli József meséi. Kiadta és életrajzzal ellátta TAKÁCS SÁNDOR. (Nemzeti Könyvtár. XXXIX.) Bp. (1887.), valamint GULYÁS PÁL: id. Péczeli József élete és jellemzése. Bp. 1902. (A továbbiakban TAKÁCS illetve GULYÁS.) A Péczeli levelezés jelentékeny része: MTA kéziratára. 148 4-r. (Magyar irodalmi levelezések), a továbbiakban: PLEV. A közölt, esetleg más helyről közölt levelek idézésénél a megjelenés helyére is utalok.

Itt szeretném megköszönni Szauder József professzor szíves segítségét, tanácsait.

¹Teleki József válaszlevele: PLEV 1784. szept. 21. Közli: BARANYAI ZOLTÁN: Péczeli József francia levelezése. ItK 1915. 219–221. Innen tudjuk meg teljes bizonyossággal, hogy Péczeli tanulmánya a Zaire bevezetésül íródott: „J'avais aussi reçu votre Lettre du 17 juin avec la préface dessinée d'abord a Zayre . . .” Varjas válaszlevele ugyanerre az írásra: PLEV 1784. júl. 22. A főleg nyelvészeti kérdésekről (a purizmus érdekében) értekező levél végkonklu-ziója az idézett Gyöngyösire vonatkozó figyelmeztetésen túl: „*Egy szóval, talám az egész írás hallgatásban maradhat . . . Azt elhiszem előtte tartja T. Uram mitsoða hivatalba va-gyon. Jó lesz abba a határba maradni s abban szolgálni az Ekklézsiának . . .*”

Gedeon — ámbár látja a Murányi Vénusz költőjének gyengeségeit — a nála járó Kazinczy-nak mutogatja kertjében a helyeket, ahová Zrínyi és Gyöngyösi emlékoszlopait kívánja felépíttetni. S a „finnyás” látogató, a kifinomult izlelésű Kazinczy is talált benne bőven olyan részeket, amelyeknek szépsége „vétkeiket nem csak elfeledteték” vele, „hanem beszédét nagyon meg is szerettedék.”² — Mindez pedig valószínűleg mehökkentően hat: hát ilyen szélsőséges rombolójára találtunk a réginek és elkötelezettjére az újnak a komáromi papi kúria szorgalmas lakójában? Az elutasító elvi megnyilatkozást az opusz szentesítheti; vajon annak a műnek nyelve, stílusa, amelybe ekkor tájt kezd — Teleki idézett levelében olvashatjuk a tanácsot: hogyan kell ezt fordítani egy protestáns papnak —, Voltaire magyarul megszólaló *Henriade*-ja is tükrözi ezt az éles elhatárolódást?

A fordító műhelyének stilisztikai kelléktárához a kulcsot maga Péczeli adja kezünkbe azzal, hogy a szabad fordítás D'Alembertre hivatkozó elvi alapvetése nyomán nyíltan, gyakorlati síkon mutatja meg, hogy mit tart a voltaire-i stílusnál szebbnek az irodalmi műben. A fordítók feladata — idézi a „Nagy Böltsét” — „hogy, mint megannyi Bajnokok, úgy víjjanak meg az Írókkal, mellyeket tulajdon nyelvekre által tenni igyekeznek, ezt tévén tzelül, hogy azokból a gondolatokból szint olyan szép, vagy még szebb munkát raknak össze, született nyelveken, mintsem amillyent azok tsináltak a magokén.” Kétségeskedése — „Elértem e ezt a tzelül vagy nem” — éppen azt bizonyítja, hogy ezzel a céllal fordít, s hogy fordítása azért is különbözik a francia mester eredetijétől, mert megpróbálta felülmúlni őt. S így a nyelvi, izlésbeli különbségek, eltérések az eredetitől —, amelyeket tehát Péczeli a különbet, szebbet találtak versengő büszkeségével is ró árkusaira, abból a szempontból is árulkodók, hogy: milyen jellegű szépségeket érez különbnek a voltaire-i klasszicista ízeknél a lelkes prédikátor? — S itt meglepetés ér bennünket: az *Henriade*-fordítás vizsgálata kapcsán éppen az tűnik fel, hogy a Gyöngyösi-féle stílushagyomány egyáltalán nem tűnik távolinak és idegennek számára, sőt, legtöbbször éppen e hagyomány jellegzetességeinek segítségével igyekeznek túllépni Voltaire-en. A jellemzés sajátosan gyöngyösies módszere jelenik itt meg újra azzal, hogy gyakran és látható előszeretettel csapja oda Voltaire hőseinek neve, vagy az ábrázolt jelenetek mellé az antik történelem, vagy mitológia illetve a Biblia alakjainak, helyzeteinek a nemesi-latinos olvasmányokból is oly közismert nevét, szcénáját. Ugyanígy változtatja vissza az *Henriade* allegorikus alakjainak nevét — Voltaire hangsúlyozott figyelmeztetése ellenére — a Gyöngyösi hagyományból is megszokott és gyakran szerepeltetett antik istenek nevére. (Les Arts, la Discorde, l'Amour helyett: Minerva, Eris, Venus). Szívesen él — ha a cselekmény fordulatai alkalmat nyújtanak — az eredetitől teljesen független, retorikus szentenciákkal, tudálékosan megverseli azt, ami Voltaire-nél tájékoztatóként a jegyzetanyagban szerepel, s mindezzel is hozzájárul ahhoz, hogy az egész szöveget belengi valami — szintén gyöngyösies — kézzelfoghatóságra, körülmagyarázott konkrétságra, szemmel látható festésre való törekvés. A legárulkodóbbak pedig azok a részletek, amelyekben feltűnően — néha a francia eredeti sokszorosára — túlfordítja Voltaire-t. Jellemző már e részek kiválasztódásának tematikai szempontja is: általában az *idill* és a *csatakép*, ezek a pseudo-barokk által is kedvelt jelenet-típusok rajzai kerekednek nem pusztán bővebbé, mint az eredeti szöveg, de attól függetlenül is; itt az eredetit láthatóan inkább csak apropónak és nem átültetendő szövegnek tekintik —, s helyükre egy Gyöngyösi (s Faludi) eszközeiből kialakított képet rajzol. Íme két jellemző példa:

²Ráday és Gyöngyösi viszonyáról vö. KAZINCZY FERENC: Gróf Ráday Gedeon, az első c. tanulmányát. Kazinczy Ferenc Munkái. (Nemzeti könyvtár. XXXVI.) 5. Magyar Pantheon. 6—7 „Anglus kertjében Zrínyi Miklósnak és Gyöngyösinek, a Keményiás és Murányiás éneklőjének márvány emléket akart állítani.” — A Pályám emlékezetében (id. kiadás, III. köt. 114.) az említett szcénát írja le, s ugyanitt található (224.) idézett, diákkori Gyöngyösi élményére utaló visszaemlékezése is.

Voltaire:

On entend, pour tout bruit, des concerts enchanteurs,
Dont la molle harmonie inspire les langueurs,
Les voix de mille amants, les chants de leurs maitresses,
Qui célèbrent leur honte, et vantent leurs faiblesses.
Chaque jour on les voit, le front paré de fleurs,
De leur aimable maitre implorer les faveurs,
Et dans l'art dangeureux de plaire et de séduire,
Dans son Temple á l'envie s'empreser de s'instruire. (IX.)

Péczei:

A patsirta s'tengelitz a mirtus erdőben
Fújja szép nótáit itt minden időben,
Éjjel nappal víg énekek zengenek,
Gyönyörű hangoktól az ég s föld rengenek.
Úgy zúgnak a hárfák, lantok és zimbalmok,
hogy ekhóznak belé hegyek, völgyek, halmok,
A szeretők egymást tsókokkal köszöntik,
Egymásnak ölébe kedves titkok öntik.
A rósákat szórják fejekre rakással,
Hogy így kedveltessék magokat egymással;
Harsogó danlással, örvendő sereggel
Vénusz Templomához gyűlnek este reggel;
Hogy ott a szerelem letzkéit tanulják,
A kedveltetésben egymást fellyül-mullyák. (IX.)

Voltaire:

Le fer étincelant se plongeait dans son sein
Sous leurs pieds teint de sang ces chevaux le foulèrent. (VIII.)

Péczei:

Szikrázó fegyverét úgy mellyébe szúrja,
hogy a tajtékos vért orrán száján túrja.
Sörnyű roharással a földre lefordul,
Vére s agyveleje egygyütt messze tsordul,
Hosszan el nyul teste, foga a port rágja,
Minden tsontját béli a ló őszve vágja. (VIII.)

Mindez³ talán elégségesen mutatja, hogy Voltaire nem mint stíluseszmény hatott itt — ebben a vonatkozásban Péczei jól kitapintható módon felül maradt a Gyöngyösi (s Faludi) hagyományon. De fordításának fogadtatása is e kurta kis jellemzését igazolja: éppen ott, abban a táborban arat — első ízben a *Henriással* — átütő sikert, ahol a legszélsőségesebb a Gyöngyösi-rajongás, a feltétel nélküli Gyöngyösi rajongó írók és olvasók azok, akiknek ünneplése Kazinczy sokat látó szeme előtt is e kor (nem a legszebb írású, de) legnagyobb

³A Henriás stílusjellegzetességeinek vázolásához: TÓTH EMŐKE: Voltaire Henriade-ja és a magyar irodalom. Szeged, 1933. valamint NÉMEDI LAJOS: Adalék a XVIII. század magyar stílustörténetéhez. (Péczei és Szilágyi Henriade fordítása.) Debrecen, 1936. Péczei D'Alembert-re való hivatkozásának a stílusra vonatkozó következtetéseihez. 1. TARNAI—KERESZTÚRI: Batsányi János Őszes Művei (a továbbiakban: BJÖM) Bp. II. köt. A fordításról c. Batsányi irat jegyzetanyagának (452—471.) idevágó tanulságait. (456.)

fényben ragyogó kortárrsá avatja Péczelit. A leghangosabb az a *Gvadányi*⁴, aki szerint „Gyöngyösinnél különb költőt nem szült magyar anya”, aki visszavonultan, személyi kötöttségektől függetlenül, csak élvezetből írogat, olvasgat és kritizál; ennek az öreg katolikus grófnak a *másik* kedves poétája — nem személyes találkozás, hanem kizárólag a *Henriás* elolvasása után — éppen Komárom protestáns papja lesz. Érdemes elolvasni lelkendezésének egyik részletét: „... ide számítom méltán Tiszteletes Uram magyar Henriását, az melyben oly sima, csinos, igaz, tökéletes magyarságot találtam, melynél szebbet lehetetlen kívánni. . . az történetek pedig oly fontosan elevenen vannak kitéve, hogy azokat nem csak képzelni, de szemmel látni tetszettem. . . „Ugyanekkor, Tarna-Örsön is Péczeli munkáját forgatja egy másik öreg, a sokkal tájékozottabb *Orczy Lőrinc*⁵ Azt írja Kazinczynak, hogy gyönyörködik benne — „van annyi tűz a Scythia magyarzatban, mint a francziában.” A differenciáltabban izlelgető idősb *Ráday Gedeon* is dicséri a deák és német fordítással szemben, de neki már elmarasztaló a véleménye, ha az eredetihez viszonyít. S könnyen lemérhetjük az irodalmi közvélemény lelkendezését is, csak elő kell vennünk a Szacsvay szerkesztette Magyar Múza 1787-es évfolyamának két kötetét; ebből jól előtűnik a *Henriás* megjelenését követő közhangulat.⁶ Az ország különböző részeiből beküldött, különböző rendű-rangú literátorok tollából származó, irodalmi ügyekkel foglalkozó verses levelekben ugyanis gyakran van célzás arra, hogy kiket tart az illető a „szép parnasszus igazi örökösí”-nek. Péczelinek ezekben a reflexiókban igen előkelő helye van; a legtiszteltebbek egyike, s nagyon jellemző, hogy kiknek a társaságában szerepel így a Voltaire-t fordító prédikátor: a két Gyöngyösi, P. Horváth Ádám és Póts András nevével kerül elő legtöbbször az ő magasra kvalifikált személye! De igen árulkodó Péczeli költői hovatarozására vonatkozóan a fordítás kérdéséről értekező Batsányinak talán önkéntelen kategorizálása is: „Rájnis, Szabó, Révai! — Faludi, Pézeli, Gyöngyösi! — szívünkbe írtuk ditső neveteket! — Ányos! — tégedet nem ismer a világ!” Mint látható, a nevek három egységben vannak felsorolva: külön a deákosok, külön a szubjektíve nagyon becsült Ányos és külön — Gyöngyösi és Faludi társaságában — a franciás Péczeli!

Az általános harsonázásba, amely a *Henriást* fogadta — a csúcsot nem is említettük, Pálffy kancellár elismerő levelét⁷ —, alig tűnik fel, hogy néhányan fanyalognak; s ez a néhány literátor — közéjük tartozik nemsokára Batsányi, később Csokonai és valószínűleg már ekkor Kazinczy — már újabb minőség nevében emel szót, illetve (elvégre Voltaire-ről van szó) hallgat. Batsányi⁸ a „poétai tüzet” hiányolja — azaz: nem poéta, hanem verselő munkájának tartja későbbi magánvéleményében a *Henriást*, Kazinczy és Csokonai⁹ pedig éppen a közlés kiszolgálását róják fel — már csak a prédikátor halála után — a fordítás hibájául. Emlékező jóindulatuk ezt úgy állította be, mint a fordító tudatos, *szándékolt* jellemvonását. Csokonai azt írja a *Henriásról*, hogy benne „Pézeli szem előtt tartotta saját munkáját (- uta-

⁴Gvadányinak a Henriásra vonatkozó, dicsérfő kitételeit (s egyben Péczelihez fűződő barátságának dokumentumait) I. SZÉCHY KÁROLY: Gróf Gvadányi József Bp. 1894. Függelékében (299—309) Gróf Gvadányi József levelei Péczeli Józsefhez. 1788. január 29.

⁵Orczy Lőrinc véleménye: Kazinczy Ferenc levelezése (Közéleteszi . . . VÁCZY JÁNOS.) Bp. 1890. (1763—1789.) 116. (Továbbiakban: KazLev.), Ráday Gedeoné pedig KazLev, I. köt. 159.

⁶A Magyar Múza néhány vonatkozó helye: 1787. I. köt. 356.; II. köt. 421; 551. A kor véleményének egy másik jellemző dokumentuma ETÉDY S. MÁRTON Scythia király, vagyis . . . c. munkájában (Budán 1796.) található A Szerző Urhoz c. írás két sora: „Lámpás volt régen az egész ragyogó Magyar égenn,/ Pézeli s Gyöngyösi: nyugodjanak itt az Etédy.”

⁷Pálffy levele Kazinczy Orpheusának nyitó-írása — Péczeli nyilván Kazinczynak nála tett látogatáskor adta át neki. (Vö. Horváth Ádám — Kazinczynak. Szántód, 1789. aug. 11. KazLev. 420.)

⁸Batsányi 1787. aug. 20-án, Orczyhoz írott levelében már kritizálja Péczeli Henriását (vö. BJÖM II. köt. 456.)

⁹Csokonai pedig Az epopeáról közönségesen c. tanulmányában rögzíti véleményét. (HARSÁNYI—GULYÁS: Csokonai Vitéz Mihály Minden Munkái. II/2. 546.)

lás Péczeli említett „Tzél”-jára —) és a magyar olvasót”, Kazinczy pedig általában jellemzi úgy a „mázoló” papot, hogy olvasásra csalogatta a közönséget. Ezt azonban nem szabad igazságnak elfogadni; annak ellenére, hogy az „olvasatlan nemesekre” való gondolás kétségtelenül meglevő, érdekes és fontos jellemzője lesz a prédikátor működésének is — itt láthatóan nem a szubjektív szándék a lényeges motívum: objektív izlésbeli kötöttségről van főként szó. S ami elsősorban árulkodik erről: Péczeli mindig törekszik arra, s sok esetben úgy is érzi, hogy többet tud adni mint az eredeti. A Henriás-előszóban már láttuk ennek a példáját, de nagyon jellemző az 1784 őszére már részletekben elkészült, de csak 1787-ben megjelenő Youngfordításának előszava, ahol szinte pattan a büszke öntudat: „Tsak ezen könyvetskének el-olvasása is meg-fogja még inkább győzni Nagyságtokat arról, melly alkalmas legyen ez a Nyelv a leg-mélyebb s leg-hathatósabb gondolatoknak — is röviden és értelmesen való ki-fejezésére.”

A versíró gyakorlatában tehát új izlés felé való orientációról nincs szó — Péczeli első súlyosabb munkájának tanulságait figyelembe véve, megmaradt a Gyöngyösi alakította közizlés kereteiben. Néhány stílussajátság számbavétele és főként a megosztott kortársi fogadtatás révén meggyőződhattünk erről; de ugyanakkor előttünk van a probléma is: az elméleti nekirugaszkodás szembefeszülése a versírói gyakorlattal. Miért van tehát — térjünk vissza a kiindulópontonra —, hogy olyan mereven utasítja el annak a Gyöngyösinek a költészetét, akitől pedig láthatóan tanult? Hogyan állhat elő e kétségtelenül paradox helyzet, amelynek szinte humoros jelene is van: az egyik legelvakultabb Gyöngyösi imádó, Gvadányi *másik* kezével éppen azt a Péczelit öleli keblére (s kényszeríti nagyon kedves, öreguras ragaszkodással csaknem egyedül őt levelezésre kortársai közül), aki e korban a legfeltűnőbb fintorokat vágja a nemesi közizlés mindenekfölé emelt irodalmi példaképe felé? Mindenekelőtt az a kérdés, hogy milyen alapról támad Péczeli Gyöngyösire?

2.

Az Henriade-fordítás „IV. Henrik frantzia királynak életének némelly része” — még a győri nyomdász, Streibig sajtója alatt van, ő bizonyára a Teleki József által már 1784-ben¹⁰ látott „sombre et solide” Young-részletet viszi a befejezés felé, s erősödött önbizalommal (s egészséggel) örvendezik a főembereknek francia nyelvű udvarló levelek kíséretében elküldözgetett első munka, az 1784-es *Zaire* sikerén¹¹ amikor Szacsvay, a Magyar Hírmondó akkori szerzője is kap tőle írást a lap számára. E „levél”-ben (Magyar Hírmondó, 1786. 21—24.) a „Tudós Hazafi” a leoninus vers ürügyén erősen megtámadja az ún. „négysarkú verselést”, a Gyöngyösi-féle verset. A cikk nyilvánvalóan az óvatosan elhallgatott *Zaire*-előszó egyik legfontosabb kérdésének újra felvetése: Gyöngyösi ellen intézett támadás ez, de sokkal diplomatikusabban; nincs személyre irányítva, úgy írta meg — a későbbi visszaemlékezés¹² árulkodik a név elhallgatásának szándékos voltáról —, „hogy az senkinek kissebbítésére ne szolgáljon”. Írása azonban indulatokat kavart fel, élénk bizonyítékául annak, hogy ez a végeredményben egyszerű verstechnikai kérdés mennyire szoros kapcsolatban volt a költői hagyományhoz való viszonyal, s egyben: a poézis lényegének, céljának felfogásával is. P. Horváth Ádám azonnali és heves válaszában pl. (Magyar Hírmondó, 1786. 133—140.) rögtön Gyöngyösire s egyéb, konkrét problémára fordul a szó, s a „füredi poeta” Szántódról írott reflexiójá-

¹⁰Péczeli már 1784. aug. 4-én azt írja Telekinek: „Je tradius à present les Nuits de Young...” Vö. Széki gróf Teleki család Gyömrői Levéltára. (IVÁNYI BÉLA gondozásában) Szeged 1937. 386.

¹¹A *Zaire*-fordításnak a főemberek körében aratott sikereire vonatkozóan: BARANYAI ZOLTÁN: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. — VXIII. század —. Bp. 1920. 113—114.

¹²A Hírmondó-beli cikkekre való későbbi visszaemlékezés: Mindenes Gyűjtemény (továbbiakban MGY) II. köt. 51. Az Észről vagy Elmésségről c. írásban.

hoz kapcsolódik elsősorban — már a (bécsi) Magyar Múza árkusain (1787. 225—248.) — a szatmári orvos, Földi János írása is. Péczeli cikke — miközben ő visszavonul —, igen széles körű pennacsatát indít el: P. Horváth és Földi levélben folytatják az eszmecsérét, de levelezésbe kezd Horváthtal e témáról a pápai mérnök, Kovács Ferenc. Kassán az ifjú szerkesztő, Batányi rögzíti majd véleményét, híres Nótáriusának ajánlásában állást foglal Gvadányi József — és az évtized végéig sokan hallatják még polemikus szavukat.¹³

Péczeli írása tehát az első, amely *hatásosan*¹⁴ pendíti meg a Gyöngyösi-hagyománytól való elszakadásnak e nem is lényegtelen problémáját, s bár kétségtelen, hogy a „konzervatív ízlés korifeusai”¹⁵ kerülnek vele nyíltan szembe, azért nem árt az óvatosság: a komáromi pap írása és a haladás között nem lehet egyenlőségjelet tenni. Mindenekelőtt: a *gyakorlat* már sokkal korábban mutatja, hogy megtörtént a váltás — Orczy, Barcsay, Bessenyei, Ányos már nem hág mechanikusan Gyöngyösi nyomában a verselés területén sem; Faludi (s Ráday) pedig a formai gazdagodás gyümölcsöző távlatait is megcsillantotta hatásos működésével. De hallgassuk meg alaposabban Péczeli véleményét — *elvi* kirohanásának motívumai elég világosan körvonalazódnak.

Tiltakozása egyszerre szól a leoninus és a „négyarkú” versek ellen. Érvelésének kiindulópontja az, hogy „Ilyen verseket soha nem írt semmi féle Nemzet; mert ez a jó ízléssel és a Poézisnek természetével ellenkezik.” Megmagyarázza, miért: „Az ilyen versekben többnyire csak a szókban, nem pedig a gondolatokban van a szépség, mihelyt más nyelvre tétetnek, el-vész kellemetességek; az igazi poézisnek pedig szépnek kell lenni akármelyik nyelvre fordítassék; mert a fordításban meg-maradnak a felséges gondolatok, csak a szónak hangja vész el. . .” Nyűgött, bilincset is jelentenek ezek a versek, márpedig „A Poétának képzelődése némi nemű képpen Ura a természetnek, teremt az ott is, ahol semmi sint; szabadon kell tehát eresztetni, hogy edgy pertzentés alatt az egész világot öszve járhasa.” Minden poétának két fő bírāja van: az ész és a fül, de közülük az ész a nagyobb úr — elsősorban neki kell kedvezni. Éppen ezek miatt jelenti ki, hogy aki a rengeteg gátat jelentő s csak a fül tetszésére vadászó „verset ír, lehetetlen, hogy jó Poéta legyen.” Össze kell vetni literatúránkat a görög, az angol és a francia poézissel — jól látszik akkor elmaradottságunk. Egy leoninus gyász-verset átír alexandrinusba, majd kifejezi reményét: ha elhagyjuk az ilyenféle, „gyermekeknek való” verseket, akkor „azt merem ígérni kedves Hazámnak, hogy húsz v. harmintz esztendő múlva a mi Poézisünk talán a Franzokat is meghaladja.” Az itt záruló gondolatmenetnek láthatóan két lényeges motívuma van: a prédikátor szeme előtt állandóan ott lebeg a *külföld*, — hiszen első érve az, hogy így nem ír más (haladottabb) nemzet, azután felhossa fontos szempontként, hogy az ilyen verseket nem lehet más nemzet számára lefordítani, de ha elhagyjuk őket, akkor olyan nagy lesz irodalmunk, hogy meghaladja még a „Frantzokét” is. A másik lényeges motívuma gondolatmenetének az a fontos törekvése, hogy felzabardítsa költészetünket a formai nyűg alól, hogy eltaszítsa az akadályokat a poéta szellemének szabad szárnyalása elől; ő *ezért* a vers súlypontját áthelyezi a fülről az észre és a szívre. Az ily módon szárnyakat kapott magyar poézis röptének célja persze szintén az Európához viszonyított ragyogás.

¹³ A Péczeli-féle Hírmondó cikkből kibontakozó vitához vö. FÖLDI JÁNOS: A versírásról. (Közéleti . . . a budapesti Kölcsey Ferenc gimnázium 1961/62 évi IV/b. osztályának munkaközössége, szerk. RÉVÉSZ GABRIELLA.) Bp. 1962.; a Figyelő IV. kötetében: 64—74; 138—150; 235—239.; Gvadányi József: Egy falusi Nótárius budai utazása. Bp. 1957. Elől Járó Beszéd, 71—79. Összefoglalóan: BJÖM I. köt. 280—281 (A Magyaroknak vitézsége c. munka jegyzet-anyaga).

¹⁴ A kérdés első felvetője Bessenyei: A holmi. Béts. 1779. XXXIII. Rész: Gyöngyösi vagy a magyar verselés. (285—289.)

¹⁵ Kötűnő tanulmányban foglalkozik e kérdéssel RÓNAY GYÖRGY (A felező tizenkettős Gyöngyösitől Csokonaiig. Ít 1957. 140—162.) —, de Péczelire vonatkozó megállapításai szűkségképpen differenciálatlanok.

Ami pedig az idézett esztétikai gondolatok jellegét illeti: a leglényegesebb vonásokból úgy tűnik, hogy Péczeli írása klasszicista motívumokat mutat — az európai klasszicizmus ismertebb szép irodalmi példáit idézi eszményként (Racine-ra és Pope-ra hivatkozik) —, s kifejezetten klasszicista jellegű az a képzete is, hogy az *Ars Poética* Horatiusának bíráló tekintetét érzi a magyar irodalom termékein, úgynégy, hogy Racine óta nem egy szerző érezte valamely poétika-író szellemét vigyázni dolgozószobájába. Az irodalmat a *hatás* oldaláról fogja fel, az írókat „Nemzeteket tanító Bölcsék”-ként — de rögtön kitapintható az is, hogy eszmények mögött nem valamiféle egyértelmű, vagy akárcsak az értelmiséghez közelítő art poétique ténylegesen belátott, átélte elvi koordinátái feszülnek. Ellentétes hatóerők zavarják meg a könyvtára polcain Boileau, Fénelon, Buffon esztétikai írásait is őrző komáromi pap tudatában egy markánsabban klasszicista poétika rendjéhez való kapcsolódását. Már itt, ebben a korai írásban mutatkozik egy később teljesebben kibontakozó sajátság, az ti., hogy Péczeli irodalomról kialakult felfogásában két, látszatra ellentétes esztétikai motívum feszül. Az első közvetlenül kínálkozik kurta értelmező fogalatunkból: innen látható, hogy a prédikátor érvelésében igen előkelő helyen állnak olyan fogalmak, amelyeket a század folyamán az ún. klasszicizmus-ellenes erők vetnek fel és hangsúlyoznak először tényleges erővel a XVII—XVIII. század szelleme Le Notre kertjeinek szabályszerűségével feszülnek szembe azok a — többek között Addison, Bodmer, Breitinger, Young által előhozott — gondolatok, amelyek Péczeli egyik fontos érvcsoportját jelentik a leoninus és négysarkú verseléssel szemben. A poézis *teremtő* erejéről (ami „teremt ott is, ahol semmi nints”) — s *nem* másoló jellegéről, a poéta mindenható *képezetéről* (amely a „világot egy pertzentés alatt öszve járja”), s arról, hogy a poéta képzelőereje „némi nemüképpen *ura a természetnek* (s nem másolója!) — szólnak Komárom tudós papjának szavai. és ezek éppen nem az *Art Poétique* szellemében fogant gondolatok.¹⁶ De ugyanakkor egy másik karakterisztikum, egy, az iméntivel látszatra éppen ellentétes irányba mutató sajátság is kiolvasható a Hírmondó-beli levélből. A horatiusi „aut prodesse volunt, aut delectare poetae” alapelv nála ugyanis egyfajta „tanítva gyönyörködtetni”-vé sarkított, s így szinté nem is irodalmi, hanem inkább *tudós* jelszóra változik. Itt másik nagy érvcsoportja az árulkodó, az, amelyikben szembeállítja egymással a poézis két „Bíráját”: az Ész-t, (s vele szoros fogalmazásbeli kapcsolatban a Szívet), valamint a Fül-et, majd az előbbieket elsődlegességének hangoztatásában odáig megy, hogy kijelenti: csak az olyan versek a szépek, amelyek egy fordításban, más nyelven sem veszítik el szépségüket. („az igaz Poézisnek szépnek kell lenni akármilyen nyelvre fordítassék.”) E gondolatmenet — ebben az írásban még meg nem fogalmazott, de szükségszerű — teljesebb következményeit ő maga fejti ki később, a Mindenes Gyűjtemény egyik, e tanulmányára is visszaemlékező cikkében. (Észről vagy elmésségről. II. köt. 53.); a fordítás itt már nyíltan kimondva lesz a költés *próbája*: „A ki meg akarja tudni, szépek és jók é az ő versei. . . Mondok én egy próbát erre, a melly tsalhatatlan, és ollyan a Poézisre nézve, mint a Tűz az Aranyra nézve. Ha a Poéta tíz hűsz verseket írt, fordítsa le azokat Németre, Deákra, vagy más idegen nyelvre: ha a fordítás szép, úgy elhiheti, hogy a versek is szépek, de ha a fordításban eltűnt minden szépség, és a gondolatok úgy következnek egymás után, mintha vasvillával hányták volna öszve, bizonyos lehet felőle, hogy soha azok a versek a bölts maradékra által nem mennek. . .” Így: az alkotás gondolati (s tárgyi) tartalma Péczeli felfogásában *önmagában* bír gyönyörködtető erővel, az *amit tanít* a poéta, *önmagában* okoz esztétikai örömet, s így mellőzni lehet a — Barcsay Ábrahám kifejezésével élve — „hang hódító műszerét”, felesleges kedveznünk — Batsányival

¹⁶ Az idézett gondolatok jellegének meghatározásához vö. PAUL VAN TIEGHEM: *Le Prérromantisme c. műve* (Paris 1924.) első fejezetének (La réaction contre la poésie classique) tanulságait; HORVÁTH KÁROLY (A klasszikából a romantikába. MTA I. OK. 1962. 231—266.), valamint KAREL KREJCI (A klasszicizmus és szentimentalizmus a keleti és nyugati szlávok irodalmában. FK 1963. 1—2. sz. 28—51.) tanulmányaikban az effajta gondolatokat szintén a klasszikától eltérőnek, „romantikát előzőnek” mondják.

szólva — „az ember legkényesebb érzékenységének”, a hallásnak. Az irodalomban negyilvánuló szépség — vallja tehát a prédikátor — egyfajta, konkrét nyelvi és verstechnikai anyagtól függetleníthető (s tanító szándékú) gondolatsor; — s ezzel egy olyanfajta irodalomszemlélet jelzi itt magát, amely megkerüli, mellőzhetőnek tartja a literatúra esztétikai vonatkozásait, s amellyel végleg Kazinczy számol le Dayka tanulmányában: ¹⁷ pedánt-nak, „queker”-jellegűnek titulálva azt.

Péczei első kis írása egy két irányban is bomló klasszicista felfogásról ad hírt — mintegy előlegezve később teljesebben kifejlődő szemléleti tendenciáját. De *logikai* szinten talán máris világos e két, ellentétesnek látszó felfogás összebékülésének, sőt: kölcsönös vonzásának feltétele. A „tisza” klasszicizmus stílusbeli vonatkozásokat erősen hangsúlyozó koncepciójával szemben a „preromantika” a költői egyéniség *önkifejezését* helyezi mindinkább középpontba —, s így a kifinomult forma helyett a „teremtés”-re koncentrált. S éppen itt kerülhet vele azonos platformra a „tudósság” felé leszálló klasszika, amely szintén tagadja a nyelvi-formai vonatkozások súlyát, de nem egy belső koncentrátságu irodalomlátás oldaláról, hanem azért, hogy a direkt tanító-nevelő tartalom előtt ne álljon gátként mindenekelőtt természetesen a túlbonyolított forma, de — hallgatólagosan — ne legyen számottevő követelmény az sem, ami pedig már az irodalom szükségszerű velejárója: a nyelvbéli érzékletes megjelenítés normája.

S e fokozatosan kényeskedő hallású-olvasású (itt-ott: kritikájú) korban, amikor a „kényes ízlést” is kielégítő stílus kérdése önmagában is tartalmi kérdés; amikor a legfinnyásabb gusztusú s az irodalom önérvényt leginkább látó literátorok állnak (szükségszerűen) elől a polgárisult érzések és gondolatok területén —, akkor Péczeinek az a nyelvi vonatkozásokat lényegében megkerülő, gyönyörködteni magával az előrehozott anyaggal akaró felfogása kiváltképpen irodalmiatlannak tűnik. S méginkább annak mutatkozik, ha felvillantjuk mellé egy pillanatra a fejlettebb, a formai elemekben a bontakozó új tartalmi expresszivitását is megérezni látszó — s éppen az ő cikke nyomában elhangzó — megnyilatkozásokat. Míg Péczei írásában a *tagadás* mozzanata a döntő — igyekszik kiiktatni a négyes verset és a leoninust a legegyszerűbben kezelhető, s nála mindvégig egyeduralkodó párosrim érdekében —, addig a vitába közvetlenül beleszóló Földi Jánosnál, és a véleményét szintén rögzítő Batsányinál a *konstruktív* jelleg a lényeges: kezükben a magyar poézis formai gazdagságának igénye mozgatja a tollat. A szatmári orvos J. M. Gessner költészettani munkáját kiaknázó fejtegetése, amely később rendszeres verstanná bővül, nem veti el a „négyesarkú verset” — s véleményének kialakításában (egy legyen, de ne egyetlen) nyilvánvalóan belejátszik Gyöngyösi eredményeinek méltatásán túl már egy láthatóan mély Zrínyi-élmény is. (Jellemző viszont, hogy a *Szigeti veszedelmet* később megemlíti a Mindenés Gyűjtemény is (IV. köt. 38.), de inkább affelelt való örömben, hogy talált egy régi dokumentumot annak igazolására, hogy — „A galambok jó levél-hordozók.”) A leoninust pedig Földi szinte nem is ér rá elítélni; a rimes-mértékes torzszülött olyan gyorsan juttatja eszébe a rimes-mértékes formák még meghódítandó tartományát. Az új poétai izgalmaknak, a polgárisult érzékenység sokhúru formakincsének ez a tudós agitátora maga ugyan nem különösebb költői talentum, de modern gondolkodású, versértő-érző poétalélek, aki méltó mestere lesz majd Csokonainak. De Batsányi sem taszítja pokolra a négyes rímet — sőt, első forradalmár költőnk versírói gyakorlatában ebből a szempontból kifejezetten „regresszív” megnyilatkozást is találunk, hiszen *Biztatás* c.

¹⁷ Kazinczy Dayka tanulmányában (idézett kiadás, V. köt. Magyar Pantheon, Dayka élete, 46.) szinte pontosan e tudós felfogással száll polemiba: „Literatúránknak előmenetelét éppen ez a rettegés gátolja leginkább. Ezek mindent attól mérsékelnek, ha a mi magyarul mondatik, mondhatnék e, jól mondhatnék e deákban, mintha a magyar nyelv is kihalt nyelv, bezárt nyelv volna...” — A Péczei által vallott felfogás tehát a klasszika zseni-fogalmának a nyelvire vonatkozó, Kazinczy által végig vallott szabadságát (HORVÁTH KÁROLY i.m.) csonkítja, s így klasszika-ellenes!

versét, amelyet eredetileg páros rímbe írt, csak később dolgozza át négysarkú verssé, s még 1790-ben is alkot ebben a formában szép költeményt. (*Busongás*) Ami pedig kedvetlenséget okoz neki a Gyöngyösi versben, az éppen a *fül* érzékenységének szempontja: „A hallás a legkényesebb érzékenysége az embernek. Az egyforma hangoknak mértékletes egyezése kedves nekik; valaminthogy azoknak erőltetett többszerzése unalmát okozza. . .”¹⁸

Mindez pedig arról vall, hogy Péczeli részben *hátrább*, de ugyanakkor *másutt* is áll az irodalmi tudatosulás szintjén, mint a kortársi élvonal. S ha összegezzük az elmondottakat, akkor már választ is tudunk adni felvetődött kérdésünkre, hogy ti. miért elutasító olyan egyértelműen az ő magatartása Gyöngyösivel szemben. Míg a kortárs írók leghaladottabbjait is elbűvölte a Murányi Vénusz költőjének jónéhány, éppen a magyar nyelv-lehetőségeit megcsillantó bravúrja — jöllehet az irodalom számára más feladatokat tudnak már. Péczeli viszont az irodalmat nyelvi oldaláról nem minősíti éppen ez a szempont az, amelyet kevésbé tud értékelni egy írónál. (Rabnerről pl. ezért lesz majd a Mindenest Gyűjtemény egyik kritikájában nem valami jó véleménnyel, mert az „nem annyira külörös elméssége, mint kivált a Német nyelvnek munkájában tündöklő szépsége által érdemlette becsületének nagy részét.” (I. köt. 26.) Nem rendelkezik tehát azzal a fékező motívummal, amely e korban segítette megővni Gyöngyösi hírnevét: a nyelvi eredmények elismerésével, s így szabadon törhet elő az irodalom funkciójáról vallott, a gyönyörködtetést a direkt tanítás javára visszaszorító, de mindenképpen a felvilágosodás szolgálatában álló felfogása, — amely természetesen tagadja meg a Gyöngyösi-féle rossz szolgálatú, hedonisztikus-barokk irodalmiságot.

A nyelvbéli szépet nem értékelő literátor portréjára az első vonást Debrecen rajzolta — illetve: a korabeli Debrecenben való nevelődés *egyik* lehetőségeként tűnik elénk egy ilyenfajta irodalmi szemlélet alapvetése.

3.

A mozdulat ugyanis, amellyel Péczeli Varjas Jánosnak, a debreceni professzornak küldi első írását, egy jóval korábban kezdődő kapcsolatnak¹⁹ természetes folyamánya: a volt debreceni diák, az apa nélkül felnőtt félárva fordul itt bizalommal legkedvesebb, vele mindig sokat törődő, szinte atyai tanítójához. Varjas az, akivel ötesztendő Európá-járása (1778—1883) alatt rendszeresen levelez, hazatérve siet őt meglátogatni, s tőle Komáromba való visszatértekor a mellette ülő asszony is Varjas lány: Katalin. A debreceni évek (1766—1778) is a „zsidó és ezzel atyafiságos chaldeai, syriai és arabiai” nyelvek tanítójának mentorkodásával telnek el; s ő kitűnő Télemakhosz — tudós, sokat és eredményesen tanuló fiatalember, akit Varjasnak, de a többi nagy polihisztor tanárnak a hatására is inkább a tudományok látásának érdekelni, mint a literatúra. A szakirodalomban átment hagyomány szerint hét nyelvet tanult meg a Debrecenben töltött tizenkét esztendő alatt; preceptor lett és könyvtáros, majd a senior — megannyi jeleként annak, hogy az Iskola megbecsüli.²⁰

¹⁸Földi gondolatmenetét I. A versírásról c. — s a polémiában közölt cikkeket összefoglaló —, idézett kiadású tanulmányában, Batsányiét pedig (összefoglalóan) BJÖM I. köt. 279—291.

¹⁹Varjas-Péczeli kapcsolathoz vö. különösen TAKÁCS 4—8; levelezésüket pedig PLEV (Varjas János levelei Péczeli Józsefhez). Varjasról vö. SZILÁGYI ISTVÁN: Varjas János életéhez. Új Magyar Múzeum, 1859. 475. E cikkben közli Sina Miklós: Néhai Tiszteletes tudós Varjas János Úram életének folyása c. írását.

²⁰Péczeli debreceni korszakához TAKÁCS műve, valamint (könyvtárosságáról) DÉZSI LAJOS: Adalékok a Debreceni Református Kollégiumi Könyvtár történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1902. 122. Seniorságára: NAGY SÁNDOR: A debreceni református kollégium. Hajdúhadháza 1933. I. 28.; préceptorságáról ezen kívül (145.) Horváth Ádám is tanúskodik: „. . . Én ráírtam keményen Péczelire, mert régi Barátom, s hajdan Debrecenben Praeceptorom volt. . .” (Horváth—Kazinczynek, Szántód, 1789. febr. 7.) KazLev. I. köt. 273.

S éppen itt, Péczeli tudós pappá érlelődésének útján kell megállnunk és széttekintnünk. Intellektuális növekedésének e huszonnyolc éves koráig tartó időszak alatt bontakozik ki egy sajátja, amely elég tipikus jelenség volt a századközép táján. Itt alakulhatott ki ugyanis a már sikereket arató fiatal tudósban — aki, mint megannyi társa, Gyöngyösön és Faludin tanult meg olvasni művelt édesanyja, a Hollandiában tanult protestáns prédikátor özvegye kis szikszói kuriájában — az irodalom egyfajta lenézése, lebecsülése a komoly tudományokkal szemben. A XVIII. század közepi Debrecen termékenyítő levegőjében, tudással neheztelt légkörében ott élt a lehetősége egy ilyen — az irodalmat a tudománynak alárendelő — szemlélet kialakulásának. Ez csap meg bennünket pl. Csokonai későbbi jóindulatú tanára, a Péczelivel körülbelül egy nemzedékű, kitűnő klasszika filológus, Budai Ézsaiás 1800-ban kidatt *Közön-séges Históriajának* Előljáró Beszédéből. E más szempontból is figyelemre méltó írás vitatkozik a maga korában nyilvánvalóan meglevő nézettel, hogy az irodalom — a görög és latin klasszikus irodalomról van szó — az iskolában csupán az illető nyelv és nem a *dolog* tanítására alkalmas. Ő ezt nagyon helytelen felfogásnak minősíti és ellenvéleményében kifejti, hogy igenis taníttatik „dolog”, hiszen a „régiek tudományát és bölcsességét ezekben (ti. a „Görög és Deák írókban”) találhatni.” S ezzel együtt még azt is, hogy a tudományt nem csupán az eddigi száraz és oskolás pedántsággal, hanem az ezektől az íróktól tanulható szép renddel és kedveltetéssel kell és lehet előadni. Budai Ézsaiás törekvése önmagában igen helyes irányban mutat, de könnyen észrevehető az irodalmat végtelenen lebecsülő, minden esztétikai megfontolást mellőző tudós nézet ellen — oldottabban bár, korszerűbben, de — ő is tudós elgondolást képvisel. Ő sem látja — még a klasszikus irodalom vonatkozásában sem — az irodalomnak önmagában megálló érvényességét: az értéket a *dolog*-ban látja, s ezért — a tudományért, a „res”-ért — kell tanítani, s azért, mert például szolgálhat arra, hogy hogyan lehet a tudományt világosan, kedveltetően előadni.²¹ Az irodalom a tudomány szolgálólánya — érezzük a kitűnő tudós kategorizálást, s vélhetjük e mentalitásból kiindulóan a „megverselt tudomány” olyannyira elterjedt gyakorlatát: amely viszont nem az irodalom expanziója a tudomány felé, hanem éppen ellenkezőleg: a tudomány hatalmasabb műsája szőlítja szolgálatára az irodalomét. S ezzel együttemben, innen, a tudományosság felé leszálló klasszikának e jellegzetességéből, az irodalom tényleges érdekének szem elől vesztéséből következik egy másik, szintén elég általános korjellemző, hogy: játékká, a „mesterkedők” kunsztkereső vadászterületévé válnak a literatúra később annyiszor szentnek mondott berkei, szórakozássá, amelyet a magyar nyelv — minden más nyelvtől különböző — sajátjainak nyíltan nacionalista indítékú büszke mutogatása is táplál. A „mesterkedők” és a „rímkovások” nemzedékének élen egyébként éppen Varjas János áll.²²

A „haszontalan” irodalmat megvető, s a biztonságosabb, empirikus „valóság” mögé húzódo tudós típusa a megújuló magyar irodalom első gyakorlóí előtt nem kívánatos kritikusként és kikerülendő olvasóként áll. A filozófia iránt oly fogékony Bessenyei ugyan éppen a tudományukat veti meg; de a másik testőríró, akinek művéen Kazinczy sikongatott olyan nevezetesen, a *Cassandra*-ot fodító Báróczy nem csupán a „vad természetű, kedvetlen emberek”-re nem számft, mint olvasókra, de — szinte egy lélekzettel — nem „télja” a „nagy böltseségű férfijaknak” „kedvek tanálását” keresni sem.²³ Helyettük inkább a fiatalságra és a nőközönségre aspirál. De ugyanígy fordul másfelé Kazinczy is. Amikor hírül veszi, hogy az ő Bácsmegey-jének „haszontalan fityogását” nem szenvedik Patakon, akkor ő az „erudi-

²¹ A debreceni iskolás klasszicizmusról összefoglalóan szól SZAUDER Csokonai monográfiája (kéziratban.)

²² Varjas „mesterkedő” irodalmi tevékenységéről részletesen szól idézett cikkében Szilágyi is, s közli Varjas II. Józsefhez intézett Felséges Fejedelem c. beszédét, valamint Péter, szeretzs e engemet c. (szintén csak e é magánhangzót használó) prédikációját.

²³ Báróczy nyilatkozata: Kassandra ... I. rész. Bétsben 1774. Elöl Járó Beszéd.

cióval telyes criticusok" helyett, a „Professzor Urak bölts itélete" helyett a „mi ifjainkhoz és lányaink"-hoz, az ő „ki-tsoruló könytseppjeikhez" fellebbez.²⁴ A *Pályám emlékezetében* is eltérőleg ír volt barátjáról, Szatmáry Mózesről, akit „elposhasztottak a fentebb tudományok".

Péczei pedig éppen egy hasonló, „erudicióval telyes" légkörnek buzgó és hű neveltje, s mindennemű irodalmi érzékenység és ambíció nélkül ebben is él huszonnyolc éves koráig: éppen harminc éves lesz, amikor — már Svájcban — papírra veti első irodalmi munkáját; versben üdvözlí a trónralépő II. Józsefet. S mi sem természetesebb, hogy a semmi „dolgot" nem tartalmazó Gyöngyösi már korábban sem volt kedvence. Az ellene pennát fogó P. Horváth Ádám már ismeri erről az oldaláról, hiszen éppen alatta kisdíákoskodott Debrecenben és nem lepi meg, hogy a Hírmondó-beli cikket ő írta: „Tudom ugyan, hogy a Komáromi Tudós Ur Gyöngyösi Istvánt kevésbé becsüli..." — jegyzi meg, mintegy visszaemlékezvén volt preceptorának különösségére. Olyan különös vorás ez, amelyben nyilván Varjas is osztozott — idézett levele nem tartalmaz Gyöngyösit védő ellentanulmányt, mint Telekié, még csak mentegést sem, ő pusztán jóindulatúan figyelmeztet a várható fogadtatásra, emberileg Péczei mellett állva, irodalmilag közömbösen, sehol, — s részletes grammatikai fejtegetésének végén is (ő a Zaire-előszóból *ehhez* a részhez szól hozzá) csak tanáccsal szolgál: maradjon veje a prédikátori hivatalon belül s ne merészkedjen a literatúra veszélyes vizeire.

Főbb vonalaiban így fest az a réteg, amely az induló, a veszélyes vizekre mégis kilépő Péczei irodalomról vallott nézeteinek legmélyén lappang, s a későbbiek folyamán — mint elengedett léggömbök — röppenek fel ezt visszaidéző olyan nyilatkozatok, amelyek az irodalom és tudomány szét nem választottságát, gyakran szembenállását mutatják a prédikátor tudatában. *Román s mi a jobb a románnál* cím alatt Gyűjteményének II. negyedében (187—188.) pl. ajánlja ugyan — mivelhogy az angol papok is ajánlják — a „szív-sebhető" történeteket (Richardson, Sterne), de azért helyesebbnek látja, ha az olvasók, természetesen a nőolvasók is, a „valóságot" tartalmazó könyveket (pl. Millot történelmi művét) forgatják inkább. Egy másik helyén pedig (II. 274.) egészen nyíltan keveri össze a tudós mű és a szép-irodalmi munka nyújtotta érdeket és örömet. „Hoffmann György Friderik" frankfurti orvos munkájáról mondja, hogy hasznosan gyönyörködtető írással van készítve, „úgy hogy minden Németes Asszony és Kis Asszonyok, kik Szigwart és Werther történetét olvassák, szinte annyi gyönyörűséggel és sokkal több haszonnal olvashatják ezen munkát, amely őket jó Édes Anyákká és jó egészséges gyermekek fel-nevelőiké tehetik." Dugonics András Etelkáját is azért helyezi a kor híres heroikus és szentimentális regényei elé, mert benne több a „kedves régiség" és a hazabelieket illető, s „haszonnal gyönyörködtető *dolog*."

A Péczei-féle irodalomszemlélet egyik fontos oldala, a nyelvi vonatkozásokat, a „magyarság" minőségét különösebb érdek nélkül kezelő szemlélet tehát a tudós nevelődés Debrecenből kiinduló következménye. Az irodalomhoz való közelítésnek ez a módja — láttuk — a tudomány felől történik, s nála szembetűnő e két, természetesen merőben más funkciójú tartomány összemérésének, néha: szembeállításának tendenciája. A „dolog" azonban az ötesztendő peregriációból megtérő Péczei számára többet jelent már, mint ami a leszálló iskolai klasszika szótárában áll e szó mögött, s bár az irodalmi értéket továbbra is a „res"-ben látja, de ezt a merev fogalmat egy változott érzélemvilág lengi körül. Gyöngyösi hedonisztikus-barokk életművével, a tobzódó pompa, a szerelmes szívű főurak világával való nyílt szembeszegülésre már az albioni temetőkertek által sugallt gondolatok is kényszerítik.

²⁴ Kazinczy nyilatkozata: Kazinczy—Vitéz Imréhez, 1789. aug. 3. illetve Aranka Györgynek, 1789. aug. 26. Kazlev. I. köt. 440 ill. 448.

II.

1.

A hazatérés után ugyanis egyik sürgős dolga Edwardt Young 1744-ben kiadott, s szerte Európában nagy visszhangot kiváltó művének, az *Éjtszakáknak* (Night Thoughts on Life, Death and Immortality) lefordítása.²⁵ Láttuk: a „könnyüléptű” *Zaire* a „sombre et solide” Young-mutatványával karonfogva jelentette Teleki József előtt Komárom új protestáns prédikátorának irodalmi buzgalmát — s a Magyar Hirmondóban már publikált is részleteket 1784-ben. A munka egésze 1787 tavaszán jelenik majd meg; s ha figyelembe vesszük az elmondottakat, valamint a mű terjedelmét („egyéb munkákat” is tartalmazó két vaskos kötet), jogos arra következtetni, hogy az első próbától a megjelenésig eltelt bő két esztendő youngi gondolatokkal és hangulatokkal való együttélésben is telt Péczeli életében. Az aktuális tartalmú *Zaire* és *Henriade* mellett az *Éjtszakák* tolmácsolása jelentette tehát egyik fő működési területét — 1787 után is a Youngéhoz hasonló, azzal rokonítható problematika jegyében folyik tevékenységének jelentős része. A Young követő Hervey *Sírhalmi* (1790) teljes mértékben az *Éjtszakákhoz* kapcsolódik, s az 1788-ban megjelenő *Hasonnal Mulattató Mesék* egésze, valamint az 1789 közepétől végleg meginduló Mindenés Gyűjtemény egyik fő motívuma is természetes kapcsolatban van annak a mozdulatnak érzelmi-szellemi rugóival, amellyel — még gondolhatóan 1783 végén — először nyúlt az angol „temetőiskola” reprezentatív alakjának (könyvespolcán Le Tourneur francia fordításában meglevő) műve felé.

Fordítása három kiadást ért meg (1787, 1795 és 1815), — éppen annyit mint mint a kor legnagyobb hatású műveinek egyike: Dugonics Anrás *Etelkája*. Young művének Bécsben is megjelenő francia fordítása azonban már előzőleg is a „kor olvasmánya” volt.²⁶ Orczy Lőrinc mindennap kézbevette, Bessenyei nem csupán fordít belőle, de életművében gyakran fel-fel bukkannak Youngra visszavezethető kitételek, a másik testőrírő, Báróczy is kísérletezik tolmácsolásával — Kazinczy éppen Péczeli fordításával polemizálandó közöl belőle részletet a kassai Magyar Múzeumban —, hogy azután az ő, Báróczy tanácsára hivatkozva bocsássa napvilágra (íme a negyedik magyar Young-kötet, amelyet „elnyelt” ez a kor) Nalácz József a maga fordítását. (1801.) Az öreg generális, Gvadányi is lelkesen üdvözli a prédikátor *Éjtszakáit*.²⁷ Mindez — a csak néhány mozzanatával érzékeltetett nagyon meleg fogadtatás ténye — arra kényszerít bennünket, hogy kiindulási alapként, igyekezzünk megragadni a magyar Youngból kisugárzó gondolati és hangulati lényegét, amely ennyire (s ilyen általánosan) vonzotta a kor embereit.²⁸ S ezzel közelebb jutunk a Péczelit érdeklő „dolog” lényegéhez is.

²⁵ Young művének európai népszerűségére vonatkozóan vö. F. BALDENSPERGER, W. P. FRIEDRICH: Bibliography of Comparative Literature. Chapel Hill 1950. Young-cimszava alá tartozó cikkeket; s különösen F. BALDENSPERGER: Young et ses „Nuits” en France. Études d’Histoire littéraire, Paris 1907; valamint J. L. KIND: Edward Young in Germany. Columbia U. P. 1906. és Philippe Van Tieghem: *Les influences étrangères sur la littérature française* Paris 1961. 103—113.

²⁶ Magyarországi népszerűségéről részletesen szól FEST SÁNDOR: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Bp. 1917. 82—88.

²⁷ Gvadányi véleménye Péczeli Young fordításáról (1788. május 10.): „... De csak egy Young és egy Sarasa írhatnak ily érzékeny és hathatós elmélkedéseket, és hízelkedés nélkül írom, hogy csak egy Péczeli József fordíthatta oly igaz és szépen folyó magyarsággal nemzetünk javára. Ha Rosseau, Lesing... Youngot figyelmesen olvasták volna, tudom, oly botránkozató és lelkeket figyelmesen veszítő munkákat nem szültek volna ez világra.” (SZÉCHY K. i.m. 296—297.) — Mellesleg kiderül: az *igazi* szentimentalizmus ellen felvonultatható másfajta „érzékenység” is.

²⁸ Young műve költői képeket is sugallhatott a századvég poétáinak. Ányos reprezentatív

Az *Éjtszakák* sötét égboltján állandóan ott villog a Halál kaszája —, a medítáló költő a legszívesebben sírkertek homályos árnyai között bolyongva, sírhalomra mutatva, vagy éppen halottas ágynál állva ontja meglehetősen egyvágányon futó gondolatait. A rekvizitumok tökéletesen illenek leglényegesebb gondolatmenetéhez; hangulati erejükkel kitűnően teszik hatásossá a mondandót: a halál (állandóan érzékeltetett) abszolút érvénye miatt az evilági értékrend, hierarchia, s az ehhez kapcsolódó vágyak, törekvések rendkívül hívságosak. Soha nem tudjuk, hogy mikor jön el, de egyszer egészen biztosan eljön az egészet semmivé tevő vég: „... azok, kik gazdagoknak, hatalmasoknak, felségeseknek neveztetnek, mitsodák azok? ha belső valóságokat megtekintjük... Ma nevetnek sok boldognak tartott nagyok, s már holnap nyomorultabbak az ő legutolsó jobbágyoknál...” (I. 8.), vagy: „Mért fáradnak illy sokat illy rövid örömért? A gazdagoknak szerentséjek, a Hérosoknak ditsőségek, a királyoknak felségek ebben végződik el: Itt nyugszik...” (I. 110.) S ebből a számtalan változatban megfogalmazott gondolatból az az erkölcsi tanulság vonható le, hogy az igazi emberi-erkölcsi értékek („virtusok”), a helyes emberi törekvések és ennek megfelelően: a valóságos („bölcs”-höz illő) emberi boldogság létrehozói éppen azok, amelyek (az oly bizonyosnak és kiismerhetetlennek bemutatott) halál utáni létben, az isten előtt is kedvesek. A halál — végpont. „A halál győzedelem, e lántzollya meg az életnek dühös nyavalyáit. A nagyra vágyás, bujaság, fősvénység, bosszú állásnak kívánása, az ő győzedelmi szekeréhez köttetvén tapsolnak az ő triumfuszán...” (I. 141.) Az pedig szinte természetes, hogy az „odaát” is értékelt „virtusok” (s így az evilági igaz boldogság meghozói) — minden általánosságon túl — hasznos polgári erények is: „A gondok és munkák az életnek vigasztalásai s gyönyörűségei. Aki nek dolga nints, szükségképpen kell neki azt keresni, hanemha nyomorult akar lenni... Az öröm olyan gyümölcs a melly nem terem egyebütt, hanem a munkáknak mezejében...” (I. 56.) Ezeket pedig itt, a földi életben mindenki kialakíthatja magában — természetesen minden vallást illető különbségtől függetlenül. Vallásbeli különbségtől, de nem a hittől, — hiszen az egész gondolatmenet alapja a halál utáni lét bizonyossága. Mély, állandóan istent emlegető vallásosság levegője áramlik ebből a könyvből, de itt semmi szükség nincs a tétélekre: az egyetlen biztos alap a „győzedelmes” sirra: a megfelelő színben festett túlvilág kapujára mutató „Józan okosság.”

Nem nehéz a lényegre szorított — s a XVIII. század racionális protestantizmusával is tökéletesen egybecsengő — gondolatmenetben felfedezni egyfajta lázadást a környező világ

költeménye, az Egy boldogtalannak panasza a halavány holdnál (1780) kezdete féltreérthetetlenül mutatja az I. Éjtszaka indításának inspirációját:

(a „boldogtalannaknak”)
 „Nints álom ezeknek gyászos kunyhójában
 Eltűnt, eltávozott boldogabb hazában.”

Young:

„Doux sommeil...”
 „il évite d' une aile rapide la deumeure
 ou il entend gémir, et va se reposer sur
 des yeux qui ne sont point trempés de larmes.

[I. *Les Nuits d'Young* traduis de l' anglois par. M. le Tourneur. I. Paris 1783. 69—71.]
 S a Báróczy által lefordított Első Éjtszaka (k. Magyar Museum, I. köt. 103—106) kezdése pedig a Tűnődés c. kufsteini elégiát író Batsányi emlékezetében idéződik fel újra:

„Szárnyára kelvén, széjjel uralkodik

A tsendes álom...
 Ah, elkerül és messze hagy engemet...
 Sajnálja tőlem balzsamja cseppjeit
 Csak boldogokhoz mégyen és azt
 Nézi, hová siet a szerencse.

„Tsendes álom te, kinek elevenítő
 balzsamja

éleszti a természetet...
 ó jaj, elhagy engemet...
 Kerüli a boldogtalannokat
 Eltökéltet oda sietni,
 hol a szerencse mosolyog.”

érték-hierarchiájával, képviselőinek általános törekvéseivel szemben: nem elrejtve, hanem állandóan, hangsúlyozottan van itt szó a születéstől (és hatalomtól) független emberi értékek elismeréséről, érvényesítésének szándékáról — így mozog ez a mű is a siècle de lumière sodrásával egyirányban. Az a feltűnően jó táptalaj azonban, amelyhez az egykorú Magyarországon jut ez a munka, eleve figyelmeztet bennünket: a youngi mű hazai „fortuná”-ját nem lehet sommásan elintézni. Egy ponton tudniillik tényleg összetetté, kétoldalúvá válik az értékeszmények e Young művéhez kapcsolódó átalakításának, megváltoztatásának tendenciája — mondanivalójában ugyanis benne van egy más szempont is: a boldogság, ez élet javait illető igény kérdése. A valós, belső erkölcsi értékek propagálásának és az igény kérdésének elméleti-logikai összefüggése egészen nyilvánvaló, hiszen a születésbeli nemességet, a titulusokat, a gazdagságot, a hívságos evilági örömeket elutasító magatartás nem szoríthat csak az ezekkel ellentétes, „valóságos” érdemek felsorolására és követelésére, hanem — éppen azért, mert az említett hívságos dolgoknak olyan szerepük is van, hogy boldoggá teszik az embert —, már szükségképpen arra is válaszol, hogy: mi kell az embernek ahhoz, hogy boldog legyen? S mivel a virtusok egyik lényeges pontja a bemocskolt anyagi javak tagadása — itt az igénytelenség, bizonyosfajta, szociális szempontokkal szemben fellépő közöny az aláhuzandó oldala e gondolatmenetnek. Az anyagi javakkal szembeni igénytelenség morális síkon kárpótolja magát (illetve: nyugtat meg másokat) — a dolgozó, tevékeny emberek, jó, kisigényű „böltsek” tulajdonságainak mértékül állítása mellett megelégszik a jelenvaló anyagi elrendezettségben elfoglalt hellyel, mintegy ahhoz kapcsolván, annak járulékaként fogván fel a helyeselhető morált is.

A magyar Young ily módon vázolt gondolati végeredménye talán már sejteni is engedi a meghökkentően erős magyarországi felfogóképesség egyik, s bizonyára legalapvetőbb okát is; mellőzve most a genezis eltérő vonásait és a hangsúlyok különböző árnyalatait — nem nehéz benne felfedezni ugyanazokat a gondolati erővonalakat, amelyeknek terében a patriarchális nemesi magatartás Orczynál ideológiává rendszerezett, Gvadányinál pedig pl. komoly művészi értéket is létrehozó mentalitása mozog. Az „öreg, kopasz verselő” a, kurtadalmányú tarnaörsi poeta *Szegény parasztnéphez beszéd* c. (1765) reprezentatív versében, könnyen kitapintható e szükségzerűen kétirányú problematika — a valóságos erkölcsi érték és az alacsony szociális igény egyforma tisztelete. Ő a szegény parasztnép „méltóságát” (tehát: értékét, „virtusait”) akarja megmutatni szemben a paloták — s igen árulkodó módon: a városok lakóinak hívságos életvitelével és életcéljaival; de ugyanakkor (s nála ezen van a hangsúly) e morális nagyság elismerését szorosan kapcsolja a paraszti lét jelenvaló anyagi színvonalához, ebbe az életszférába helyezi, s itt találja meg az emberi boldogsághoz tökéletesen elegendő anyagi javakat. („Nem fényes palotában lakik az boldogság.”) Persze ezt a fajta — széles körűnek joggal tekinthető — mentalitást nem önmagában az osztályösztön diktálta nálunk a század közepétől —, az oppozícióba kerülő magyar nemességnek a Seneca, Boethius hagyományából sarjadó morál is sugallhatott hasonló ideálokat. Sokan (Orczy és Gvadányi is) tanultak a kor katolikus iskoláiban, ahol a tanárok zöme a keresztény Stoa hagyományát ápolgatta még —, s a Boethiustól komolyan befolyásolt Orczy még „filologice” is segít őrizni e hagyományt: ő a mecénása Illei Boethius-fordításának. Márpedig az *Éjtszakák* végkövetkezői nincsenek messze a késősztoikus tendenciáktól,²⁹ sőt, úgy tűnik: tanulmányai először érvé-

²⁹ A sztoikus tendenciák XVIII. századi továbbélésére és jellemzésükre vonatkozóan I. TÜRÓCZI—TROSTLER JÓZSEF: A keresztény Seneca c. tanulmányának (EPHK 1937. 25—72.) idevonatkozó utalásait, különösen a „Sztoikus nyárutó” c. fejezetben. Orczy Boethius vonzal. mára vonatkozóan ZLINSZKY ALADÁR: Idegen elemek Orczy költészetében. EPHK 1889—625—650. TÖRÖK KONSTANTIN: Orczy és Boethius ItK 1893. 167—183. Illei Boethius fordításához való viszonyáról ír és bőven idéz BALLAGI ALADÁR: A Magyar Királyi Testőrség története különös tekintettel irodalmi működésére. Bp. 1778.² (Orczyról szóló fejezetben.)

nyesen a Sztoa nyújtotta készségekbe épülhettek rá. Gvadányi Lessinggel és Rosseau-val szemben egy lélegzetre idézi az *Ars semper gaudendi* és az *Éjtszakák* szerzőjét, Sarasa-t s Youngot; a belga késősztoikus Sarasa fordítója, B. Wesselényi Mária pedig a Younggal egylényegű Hervey *Meditations* tolmácsolásával is fáradozik. Nálunk emlékezetesen az igen tájékozott Orczy veszi először kezébe a Le Tourneur-féle Youngot³⁰ (de a jónéhány motívumában idevágó pope-i *Essay on man*-t is) s éppen ő az, aki — mint Gálos Rezső filológiailag valószínűsítette — az induló Bessenyeire is e művekre való hivatkozással tesz jelentékeny hatást.

2.

Ha a kortársi híradásokat hallgatjuk az első bécsi éveit töltő testőről, akkor könnyen támad a benyomás: az ifjú Bessenyei young-i *hangulatokkal* birkózik —, Barcsay Ábrahám pl. rendszeresen óvta a youngi mű sugallta hangulatoktól „pajtását”,³¹ aki bölccsé akarván válni, vívódik a bölcs karakteréhez hozzátartozónak vélt komor lemondással. Bár a tettvágyó és ambiciózus testőr hamarosan ellöki magától a Vergiliusnál többre becsült „Jongot”. s filozófusi hajlamait is követve, Pope-műve felé fordul —, állandó marad azonban az érdeklődése a valós, igazi emberi értékek problémája iránt. Előbb mint *magatartást* meghatározó, irányító tanulságokként bukkannak fel kitételeiben az angoloktól megtanulható erkölcsi elvek, azaz: rögtön a tárgyra tér, a komplexusnak a felvilágosodással rokon-azonos oldalát fogja meg. Nem nehéz ugyanis felismerni Pope és Young erkölcsi gondolatainak motiváló hatását sem Orczy Lőrinc, sem Eszterházy Ferenc, sem pedig a nagy ellenfél, Teleki Józsefhez való viszonyában —, ő az érdemre való hivatkozással egyenlősíti, illetve minősíti magát velük szemben. Orczy Lőrincnek ilyeneket ír: „Meg-bocsáss nem hívlak Méltóságos Urnak. . . Te is fetrengsz, lettél s elmulsz Társaiddal. . .” s azután: „. . . Mind halandók vagyunk . . . Nem irkálók most én külső méltósághoz/ De tsak titkon szólok Minerva fiához /Itt nincsen uraság, mind egyenlők vagyunk /S tsak emberi érdem köztünk méltóságunk”.³² De az őt támadó Eszterházy Ferenchez írott levelében is mintha egy — éppen az ő általa is lefordított 19. Éjtszakából való — youngi gondolat adja meg a támaszt, hogy az ágens egyenesen tarthassa gerincét a hatalmas főúr előtt:

„Exelenciád halandó mint én
és 100 esztendő mulva nem lesz
külömbőség köztünk, valamennyin
most e világon vagyunk . . .”

„A bölts ellenben minden gondolatot, dolgot fontolván,
meg kérdi magátul, hogy ennek vagy amannak mitsoda
érdeme vagy színe fog lenni az örökkévaló időkbé.
*Előre mégyen a jövőndő világba, s onnan betsüli meg a
jelenvaló dolgokat.*”³³

Young által elképzelt „bölts”-höz illő kérdéssel fordult itt Bessenyei a kancellárhoz. S Telekivel szemben is azért áll egyenesen, mert az elvégzett munkákkal méri meg kettejük értékét: „Ha tízszer több Nagysád, a mint én lehettem,/ Tsináljon tízszer több munkát mint tehettem” —, s ez mind megannyi példa arra, hogy Bessenyei erkölcsi tartásában komoly és számbaveendő tanácsadó az Orczy által is természetes módon — de eltérő motívumokkal — felfedezett Young és Pope. A testőrírónál elhomályosul a sztoikus színezés, az igénytelenség:

³⁰ Orczy Young-recepciójára és Bessenyeire tett hatására vonatkozóan l.: GÁLOS REZSŐ: Bessenyei György életrajza. Bp. 1951. 59—62.

³¹ Barcsay Ábrahám figyelmeztetéseit jórészt idézi GÁLOS i. m. valamint FÉST SÁNDOR (i. m.).

³² Bessenyei Orczyhoz írott verseit l. Bessenyei György Társasága (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 53.) Bp. é.n. 12—14.

³³ Az Eszterházyhoz írott levél GÁLOS-nál, i.m. 130. Young-részlete: A Holmi. Béts 1779. XLIII. (341—365.): Anglus Jungnak 19^{dik} Éjtszakája a jó Erkölcsről.

öt — a személyes magatartás területén — az érdem érvényesítése izgatja; a *szépiro* számára pedig az igénytelenség motívumát mellőző, közjó érdekében kívánatos érdemek, tulajdonságok körvonalazása az érdekes. Ez a törekvés lesz a jellemzője a vigjátékiró Bessenyeinek — a program megfogalmazása előtti két vigjátéknak, a *Filosofus*nak és a *Lais*nak ilyenfajta szempontok által diktált „mérlegkészítés” szándéka a lényeges jellemvonása. Az előbbiben három típuscsoport kerül a mérőserpenyőre, s Bessenyei valamely Robinet-től tanult dialektikával³⁴ elemzi ki és mutatja fel mintegy példaképként a pozitív vonásokat s teszi ironikus bírálat tárgyává az elutasítandókat; s bár a Párménio—Szidalisz kettősnek óriási előny a műveltség, de ők is megkapják — éppen karakterük túlságosan is spekulatív jellege miatt — az író kritikáját; Pontyit harsányan kinevezteti, de a darabban pontosan háromszor fel is magasztosítja őt; a módózó, felszínes fiatalok számára is kijut a bírálat, de vidámságok, élet-szeretők miatt őket is szereti. *Lais* pedig éppen azért lesz élettelen alak, mert — bár állandóan három férfi rajongja körül — nem szerelmes nő (mint majd Fanni lesz), hanem hideg fejű ítéelő bíró, aki igen hosszas, (érdemről szóló) filozofáló töprengések után választja — Hippodon minisztert, Kukulinit, a gazdag serfőzőfit mellőzve — a szegény, de érdemdús Pelosis-t, már csak azért is, hogy „mint példa (!) hadd legyen / hogy a péznes lány szegényhez is megyen.”

Young művének problematikája olyan origónak tűnik tehát, ahol Orczy Lőrinc és a merőben más irányban fejlődő Bessenyei természetesen találkozhattak. S — közelítvén Péczelihez — lényeges különbségekkel ugyan, de Bessenyei és Orczy korai gondolati kiindulópontjának egyezése némiképpen analógiaként szolgálhat ama sajátos testvériesülés egyik mozgatójának felfedésénél, amely az 1780-as évek második felében látszik bontakozni a komáromi pap és Gvadányi között. Egészen különös ötlekezés ez a bajzusok, szinte minden szempontból konzervatív öreg generális és a „frantzok” és „anglusok” istenítője, a francia módi szerint öltözködő Péczeli részéről. Láthatóan elsősorban Gvadányi oldaláról erős a rokonszenv — s ez annál is inkább meglepő, mert első nyomtatott művének, a *Pöstényi Főrödésnek* (1787-ben jelent meg) egyik története éppen egy Péczeli típusú, Helvéciát járt, Newtonért, Wolfért, a tudományokért lelkesedő, az itthon látottakhoz mindjárt a külföldi megfelelőt asszociáló, beteges prédikátort tesz neveltségessé.³⁵ A rokonszenv egyik feltételére már utaltunk: az önálló ízléssel bíró s leveleiben ennek alapján gyakran kritizáló szakolcai költőrek a Péczeli fordításokban fellelhető „magyarság” tetszik — annak ellenére, hogy a Gvadányi által igen elítélt kétsarkú versekben készültek. Ez azonban inkább csak feltételként jöhet számba ennek a (főleg egy igen kedves-kedélyes levelzésben mutatkozó) láthatóan nagyon meleg kapcsolatnak a létrejöttében: az igazi ok a youngi mű által is jelzett „érzékenység” kölcsönös megléte. Nem lehet véletlen ugyanis, hogy Gvadányi éppen ebben az időben (1788) készíti el a *Falusi nótárius budai utazását* — amely klasszikus példája a patriarchális nemesi mentalitás (az *Éjtszakák* tendenciájával is egybevágó) kétarcú, a valóságos értékekre rámutató, s az alacsony igényeket propagáló jellege érvényesülésének. Ez a szemléleti sajátság a Nótárius kalandjai leírásának az egyik leglényegesebb mozgatóereje, ez az, amely szemléletileg is tényleges értékek létrehozásához segítette a tehetségesen író, a nemesi mozgalom lendületétől is inspirált, reakciós öreg grófort, s művét kedvessé, egy szép, stilizált emlékversre ihletővé tette még az olyan kitűnő érzékű-ösztönű (ízlést és politikumot illetően biztos érzékű) olvasó számára, mint az 1844-es Petőfi. Zajtai uram utazásában ugyanis mindenekelőtt a paraszti,

³⁴ Az „érték” problémának a „tulajdonság” kérdésbe való átvezetéséhez kétségkívül közrejátszhatott az „egyeztető” Robinet-féle dialektika is — l. erre vonatkozóan: ECKHARDT SÁNDOR: Bessenyei és a francia gondolat. EPhK 206.

³⁵ Gvadányi *Pöstényi Főrödésének* (1787) Egy Prédikátorral esett Történetében így jellemzi a kigúnyolt prédikátort: „Elmlité nem egyszer Theológiáját, Nevtonnak-is az ő Philozófiáját, /Égig magasztalta Voltér sok munkáját . . .”(36.), majd: „. . . én Helvétziába, /Majd illy vizet láttam, egy hegynék allyába . . .”, azután: „A tiszt . . . disszertált előtte . . . Mondván: Volfius így írta ezekről.”/ Volfiust nevezvén a Pap a nyakára/Rá borult . . .”, „A vatsora felett Volfnak Physikáját/ Hozta elő; Tycho Astronómiáját . . .”

a változatlanságot különösen tisztán megtestesítő szabadparaszti világ, de mindenképpen a nép iránt mutatkozó — s így az „omnis mutatio periculosa” konzervativizmusából is táplálkozó — pozitív viszonynak tűnik elő az értéket bemutató, elismerő oldala. Peleske jegyzőjének első — az alföldi utazást leíró — része éppen azért telik meg az Arany Jánostól is annyira értékelt életszerűséggel; a főszereplő, aki a második részben majd „eszmévé párolog”, azért élő, körvonalazott ember még, mert becsült, értékelt népi alakok környezetének normájánál tűnnek (tűnhetnek) elő ironikusan látott, s egyben remekül egyénített jellemvonásai. A nép (= a változatlanság) iránti rokonszenv az első részben csak mint a nép (= a társadalom értékes része) iránti rokonszenv mutatkozik, az az, ami látszik; a szemlélet másik oldala, az igénytelenség, a változatlan életvitellel való elégtelenség, sőt, annak csökönyös kívánása, pedig a nemzetietlen módizókkal szemben tűnik elő megfoghatóan, s így bár nem esztétikai értelemben, de ez is tölt be pozitív funkciót, hiszen a változatlanság védelme egybecsúszik a nemzeti karakter védelmével. S mindehhez a népi ponyvairodalom hagyományának jól kidolgozott eszközei, elemei járulnak még — megformálásában is időtállóvá téve irodalmunk e sajátos értékét.

3.

A Komáromban készülő *Éjtszakák* tehát a kor erkölcsi alapproblémái egyikéhez kapcsolódik. Kitekintéseink tanulsága pedig mindenekelőtt az, hogy a „Nuits” problematikája, tendenciája különféle lehetőségek kiindulópontja lehet: Bessenyei-szerű, modern egyéniségű, felvilágosult szépíró is szervesen nőhet ki belőle, de nem különül még el az adott szerencsés viszonyok között ugyan jelentékeny alkotások létrehozását is lehetővé tevő, de a továbbhaladásra már alkalmatlan patriarchális szemlélettől. Látni fogjuk: az ellentmondásos értékigény problematika Péczeli egyik fő dilemmája lesz —, s ezt már előre is jelzi az a tény, hogy a Debrecenből még „irodalmiatlanul” távozó diák nemcsak olvassa, de — nálunk először — megközelítő teljességgel le is fordítja Young művét. Ez a lendület az erkölcsi világkép megmozdulásáról árulkodik, s rendelkezésünkre álló adatokból következtethetünk is a változás főbb motívumaira.

A belső, „valóságos” emberi értékek iránti érzékenység első szülőhelye, fogantatásának környezete még a Kollégium lehetett, ahol őrizték még (s továbbra is őrzik) a „vera nobilitas” humanista hagyományát, s az igazi „virtusok” hordozóit — iskolában vagyunk — első sorban a tudományok, vagy ami majdnem ugyanaz: a irodalom műveiből látják. (A gyermek Csokonainak is ilyen című proposícióknak kell majd dolgoznia: „Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poézis”). S a hajdani nagyfényű protestáns nemesi familia kései sarjának már itt kiemelkedő helyet biztosít társai között szorgalma, ambíciója, nagyerejű elméje, itt, ahol az állig begombolkozott puritán professzorok előtt ténylegesen nem is volt más érdem, mint a tudás és a szorgalom. Az itteni sikerek, s az ezek nyomán feltehetően kialakuló erős önértéktudat szolgál ezután kiindulópontként ahhoz, hogy ötesztendő — 1778 tavaszán kezdődő 1783 őszen befejeződő — külföldi peregrinációja alatt társadalmivá mélyüljön, más oldalról is motiváltan, de életérzéssé erősödjék a személyes munkán és tehetségen alapuló emberi érdemre való apellálás; hogy az Iskola kitűnő tanulója ideológiát, igazoló gondolatokat keresve a szélsőségesen empirikus vagy éppen a teológián túl nem látó tudományosságtól eljusson a felvilágosult (vagy azzal érintkező) irodalomig. A putnoki születésű félárva „karrierje” tudniillik a „vándorévek alatt is folytatódik, s éppen nem lehet lebecsülendő mozzanat belső, morális síkú fejlődése szempontjából az, hogy az első olyan országban, ahol hosszabb időt tölt, Svájcban, odáig jut — amint erről Blazsek Mihálynak, a Ráday Gedeon pártfogolta szlovák diáknak mecénásához írott levelei árulkodnak —, hogy önálló egzisztencia megteremtésére gondolhat. Franciaul már úgy tud, hogy 1781-ben többször helyettesítheti a szászékben Jacob Bonelle-t, a Genf melletti Genthold kálvinista prédikátorát —, s így nyelvi akadályai már nincs annak, hogy elfogadja a Blazsek emlegette

„bibliothecer” által felajánlott könyvtárosi, majd tanári állást. Azért nem indul hát társaival tovább Hollandiába, mert az az ország, amely a „*respublica liberata*” nevet méltán bírja”, kész arra, hogy befogadja és polgárává avassa. De az idegen diák elismerése, és a készség, még Helvécia befogadja őt polgárainak körébe, még magasabb szinten és még tisztábban mutatkozik meg abban, hogy a fenti ajánlat után — mintegy azzal konkurálva — Horace Benedict de Saussure, a századvég nagy természettudósa, a „*philosophie experimentale*” genfi professzora is meghívja házához nevelőnek. Ragaszkodása Debrecen volt diákjához, a „XVIII. század legjobb magyar diákjához” olyan erős, hogy többször is ír engedélyért Varjasnak, minduntalan ráduplázván Péczeli dicsérgetésében a már addigra megszerzett, szinte hihetetlenül magasztaló hangú bizonyítványokra. A megegyezés létrejön, s a professzor (akinek azóta szobra van Genfben) egy évig házában az ő, valamint rokona, a szintén jelentékeny természettudós, Charles Bonnet kísérleteinél foglalkoztatja az előtte bizonyára alig ismerős távoli nemzet megszeretett és becsült fiát. De tartóztatja őt még 1782 nyarán is, amikor Péczeli végre továbbindul Hollandiába, ahol szintén megismétlődik a svájci képlet: magas — főleg tudós — körökben forgolódik; a hozzá Saussure-höz hasonlóan igen ragaszkodó professzorral, Van Tuyll van Servooskerkennel és családjával kerül kapcsolatba az immár harminc esztendején túljáró diák. Miután pedig az adott hazai viszonyok között tényleg csábító — s az ötesztendő külföldi tartózkodás után fontos — itthoni, komáromi parókia miatt visszatartja az ő tartóztatásukat és 1789 koraórszén hazatér, Komáromban is bensőséges, baráti, a a familia egészen közeli ismerősének kijáró leveleket kap tőlük. Könyveket pedig I. van der Een által, a bécsi holland követ közvetítésével küldenek számára, aki szintén meleg, baráti sorokkal toldja meg küldeményeit.³⁶

A felszíni kép, amelyen tehát tudásuk révén előkelő társadalmi rangot, helyet élvező professzorok mellett, gyermekeikkel foglalkozva, asztaluknál étkezve, szalonjaikban beszélgetve, vagy éppen kísérleteiknél egyre növekvő érdeklődéssel, a természet titkain álmélkodva látjuk a már bizonyára egyszerű, de franciás „módi” szerint öltözködő magyar fiatalembert —, e kép természetesen sugallja, hogy a később majd a francia forradalmat is elfogadó Péczeliben már ott fészeng valami a polgár alapvető ösztönéből; a születéstől (s mindenekelőtt: a vallástól) független, pusztán a munkán és tehetségen nyugvó — személy szerint ilyennek tapasztalt és élvezett — világtrend igényléséből.

Alá kell húznunk zárójeles közbevetésünket: mindenekelőtt a vallástól a vallási különbözőségek kvalifikációs szempontjától független rend az, ami Péczelit a tősgyökeresen protestáns, debreceni diákok izgatta. A svájci és hollandiai polgári légkör, a tapasztalt társadalmi struktúra élménye az ő számára, látható módon, közvetlenül elsősorban itt konkretizálódik. A „*citoyen*”, bár a mélyben mindig ott bujkál, majd esetleges és alkalmas pillanatokban törhet elő megközelítően tiszta formában — bár kétségtelen, hogy ez adja az alapvető, de az érzület legrejtettebb szférájára ható feltöltést. De a legközvetlenebbül funkcionáló élmény nem lehet más, mint a *vallás* szempontja³⁷. Hiszen közismert a légkör, amely Magyarországon

³⁶ Péczeli debreceni sikereihez az eddigieken túl I. TAKÁCS 4—8.; külföldi „karrier”-jére vonatkozóan pedig TAKÁCS 8—18.; valamint BARANYAI ZOLTÁN: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. Bp. 1920. 110—113. Közlik Saussure-nek Varjashoz írott — Péczelire vonatkozó — leveleit, bizonyítványokat (eredetiek a PLEV-ben); Baranyai pedig hosszan idéz Blazsek Mihálynak Ráday Gedeonhoz írott leveleiből. Péczeli és Horace B. de Saussure kapcsolatára vonatkozóan I. még: DEZSÉNYI BÉLA: Magyarország és Svájc. Bp. 1946. Itt utalások s indító bibliográfia is található az egykorú Svájc anyagi és szellemi életéhez. Hollandiai tartózkodásának légköréhez, viszonyaihoz I. SEGESVÁRY LAJOS: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen 1935. Seervoskerkenék és I. van der Een levelei a PLEV-ben. — Péczeli Svájcban alapozta meg igen tekintélyes könyvtárát: vö. BÍRÓ FERENC: Péczeli József könyvtáráról. Magyar Könyvszemle 1962. 4. 326—333.

³⁷ Péczeli vallásosságára vonatkozóan I. ALSZEGHY ZSOLT: A felvilágosodás és a magyar protestantizmus. It 1945. 1—15.

még körülvette a maga mögött előkelő nemesi ősök sorát hordozó, s immár a család második nemzedékében protestáns papnak készül, s pályáját nagy lendülettel, sikerekkel kezdő debreceni diákot. Mária Terézia uralkodása alatt a protestánsok előtt lényegében zárva vannak az érvényesülés kapui, a katolikus (főleg jezsuita) intolerancia számos megnyilatkozásának hírért, panaszáért az ő diákoskodása alatti Kollégiumba is elhozták az ország minden részéről érkező tanulók. S éppen ennek kontrasztját találhatta, élhette meg Svájcban pl., ahol a Saussure támogatását élvező diáknak bizonyára nem okozott nagy nehézséget az sem, hogy megvásárolja, könyvtárába szorgalmasan begyűjtse a tolerancia svájci (s első) ideológusainak, Warrenfelsnek, Turretininek, Osterwaldnak a munkáit, itthoni prédikációiban majd kiaknázott „sermon”-jait. S Genfben van a „les Delices”, körülötte pedig a intolerancia megvédett áldozatainak, La Barrenak, Callas-nak és Sirven-nek tanulságokat kikénszerűítő árnyai tüntek Debrecen volt diákjának szemébe. Az annyira más világba került, otthoni élményeket őrző s papnak készül Péczeliben az új élmények először tehát természetes módon a toleranciát — a vallási különbségek szempontjától független emberi értékek elismerését — állítják középpontba. De ezzel ugyanakkor szükségszerűen átalakul, módosul a (gondolható) addigi vallásos világnézet is, amelynek alapjaiban ortodox jellegét éppen az atyai tanító, a debreceni időszak elsőszámú patrónusa, Varjas János mutathatja, akinek nézeteit a Péczelihez írott — sok esetben Voltaire-től, a reflexiók által kísért természettudományoktól, általában az újtól, változástól óvó — levelei mutathatják. Young és Hervey művének recepciója ebből a nézőpontból is lényeges: a mélyen vallásos ember rajongása („Oh vallás, te vagy itt alant a fő boldogság . . .”) már a felvilágosult tolerancia igény nézőpontjából lazul fel, s teszi vallásossága egyedüli alapjává a „józan okosságot.” Az *Éjtszakákban* ilyen, szinte himnikus kitételeket olvashatunk: „A Józan okosság a gyökér és a török, a Hit a virág; ez lehull s elhervad, de az okosság halhatatlan lesz, mint az a Mennyei Atya, akitől származott . . .” „A józan okosság érdemli a Hit dolgában a mi legelső tiszteletünket . . .” Egyházak tételeiről nincs szó.

Péczeli mint vallása miatt sérthető ember, mint bizonyosfajta *polgár* jut el a tolerancia gondolathoz — ő az önmagukban megálló, belső emberi érdemek propagátora s nem elfogult protestáns pap. A vallástól (s egyéb szempontoktól) független emberi értékekre, tulajdonságokra, azok kiépítésére és minősítésére a társadalomnak, pontosabban: az államnak van szüksége — legalábbis ez tűnik elő abból a munkából, amelyen a magyar Young megjelenésekor már dolgozik.

4.

Az 1787-es Young-ot 1788 tavaszán a *Haszonnal Mulattató Mesék* követik. Forrásainak tisztázásához még a múlt század végén közeljutottak a kutatók,³⁸ s összefoglalva eredményeiket megállapítható: Péczeli tanítómeséi döntő többségükben a kétévezredes műfaj vándormotívumaiból állnak össze. Bár érződik, hogy egyes mesterekhez (Aesopus, La Fontaine) ragaszkodik, de általában igen szabadon bánik a történetkével, nagyon sokszor függetleníti magát a hagyományos „sztorik” korábbi feldolgozóitól. A mi szempontunkból most azonban az a meglehetősen tisztán körvonalazódó gondolatiság az izgalmas, ami a Mesékből áramlik —, s ami az absztrakt youngi mű problematikájának konkrét s gyakorlatibb megnyilvánulása, folytatása.

A Mesék alapvető gondolati sugallatának centruma elsősorban a XIX. mese tanulságában található meg: „Egy jele a népben még a szolgaságnak / Hol sok titulusra az elsőb-
bek vágynak” — s ezt az Apor Péter-i ízeket is ébresztő kitévelt egy korszerű „Jegyzés” követi, amelyben elmondja az „anglusok és frantziák” egyik „szép és ditséretes” szokását. Őnáluk mindenki megelégzik pl. a Madame vagy Monsieur megszólítással, mert a főrangúak

³⁸ Péczeli meséire vonatkozó eddigi kutatások: TAKÁCS 186—225.; BARBARICS RÓBERT: Péczeli mint mesefró. EPhK 1881. 659—698.

is a „valóságos belső érdemen kapkodván”, a „tzifra tutilusokkal” keveset gondolnak. „Hát másutt miért nem érik meg ezzel?” — aktualizálja a problémát és természetesen rá a válasz: „Azért, mert még a valóságos érdemnek *hiját* titulussal pótolják.” S a Mesék középponti célja éppen a „valóságos belső érdem” kifejtése, körvonalazása, közülük pedig a legerőteljesebben igényelt és a legkonkrétabb: a munka, a közjó érdekében végzett tevékenység. Így lesz a dolgozó, munkálkodó ember a példakép, egyáltalán: az *ember*. Elítéli például a tönkrement, iménti gazdag urat, aki siránkozik, ahelyett, hogy kapát ragadva mutatná meg: „*Úrból* tud lenni *emberré*.” (XXII.) S ezt a számára leglényegesebb, legértékesebb emberi tulajdonságot — a munkás életet —, csak és kizárólag a „szegény emberek” világán belül találja meg, amelyet két dolog zavarhat. Az egyik, az elítélendő ellenkép: a „nagyok” világa. Így kerül szembe a munkás világ a nem munkással: „Féljetez az úrtól ti szegény emberek” (XIV.). hiszen például a „Nagyok pere s bolondsága / A szegény embernek kész nyomorúsága.” (XXXI.) S ily módon természetesen, hogy igazán csak akkor volt boldogság, amikor nem volt még ez a két külön tábor, addig „míg Diktátort talált / Róma az ekénél s Boáz szérün hált.” (XXIV.)

A másik terület, amely megzavarhatja a munkás emberek világát, az éppen ezen belül előkerülő erkölcsi problémák halmaza. Itt pedig békésen megférnek a prédikátor tanításai között az évezredes közhely-tanulások (legyenek szorgalmaskák, becsületesek, fogadják meg a tapasztaltabbak előrelátó tanácsait stb.) az újabbakkal, amelyek nagyon is konkrétak (néha éppen egy rendeletet támogatók), mint pl. tiszteljék és becsüljék papjaikat, valamint — három mesében is felbukkan ez — ne házasodjanak „hebehurgya” módon. De a leglényegesebb az a mesék egészéből sugárzó tanulságadás e szegényemberi kör tagjaihoz, amely a társadalomban elfoglalt helyüket érinti, s éppen ez a nagyon lényeges momentum mutatja, hogy Péczeli és a patriarchális nemesi magatartás között, minden fontos különbség ellenére is, egy nagyon lényeges ponton megvan a megfelelés. (Gvadányi hozsannázik Péczeli meséinek, még versett is idéz üdvözlésére!)³⁹ Két egymással igen szorosan összekapcsolt mozzanatra kell itt utalni. Péczeli — bár meglátja és érzékletes szavakkal tudja festeni a paraszti sors nyomorát, gondoljunk a „Jobbágy, halál” közsimert, s az eredeti La Fontaine mesét éppen ilyen részeken túldolgozó mesére, vagy a szegény favágó és Mercurius történetében elhangzó panaszra —, a legszigorúbban megtagadja azt, hogy az esetleges nyomor festésből valamiféle változást igénylő, akárcsak óhaj formájában történő, vagy éppen filantrópiára felszólító tanulság következék. A Jobbágy-mese tanulsága sem az, hogy így emberrel bánni nem szabad, hanem: „Nincs olyan nyomorult ki nem szeret élni.”, s a szegény favágónak is szinte a butaságig menő igénytelensége lesz a példa. A mesék közül egy egész sereg éppen arról vall (IX., X., XI., XIV., XXVI., XXVIII., XXIX.), hogy az elismert és minősített, a nagyokkal szemben minősített munkás élet képviselőinek értékei csak a maguk körében — a jelenvaló anyagi elrendezettség körében — valósíthatók meg, amely szegény emberi kör egyébként még mindig jobb és kevesebb veszély rejt magában, mint a hatalmasoké és gazdagoké. Az effajta társadalomszemléletnek pedig az az alapja, hogy most adott egy alapjaiban igazságos elrendezettség, II. József monarchiája, amely tulajdonképpen *múltidejűvé* tette a parasztnyomort (az esetlegesen bemutatott parasztnyomort is), hiszen igaz ugyan, hogy „*Eddig* a parasztot még az ág is nyúzta”, de már „*József* alatt értünk más világot”. A rend megfelelő, ostobaság vele perelni (XXI, IX.) — de ez a rend csak megfelelő alattvalókkal lehet a közjóra törekvő munkában eredményes, s a megfelelő alattvalói kvalitások pedig éppen a munkás, szegény emberi világon belül találhatóak meg, ezeken a példákon okulva kellene azt kiterjeszteni a társadalom egészének köreire. A prédikátor tehát a monarchia köreiben és távlataiban gondolkodva *rögzíti* a jelenvaló anyagi elrendezettséget — és ezzel a kíséző mozzanattal fordul a paraszti világ felé, értékeket kutatva, azok felmutatásának nemes szándékával — de magatartásának tendenciája a felszínen lényegében nem különbözik a Nótáriust író szakolcai költő menta-

³⁹ L. 1789. márc. 20-án kelt levelét, SZÉCHY i.m. 300—301.

lításával. Egy — látni fogjuk: mennyire — szélsőséges jozefinusi alkat így tűnik „elvbarát”-nak a látható és ható felszínen a nemesi ellenállás és a maradásá póétája számára.

A tüneti (s igen tartós) egyezés mögött a mélyben azonban más, komoly eltérések lehetőségeit szülő erők működnek, amelyek az 1788 közepétől 1789 júliusáig eltelt időszak változásainak hatására mindinkább meg-megmutatkoznak. Erről pedig az utóbbi dátummal meginduló Mindenés Gyűjtemény negyedein végigvonuló erkölcsi vonatkozású motívum vall. Az ide tartozó cikkek zöme ugyan a humanisztikus műveltség által nyújtott, s gyakran közhelyekből álló példahalmaz egy monarchikus elmének, de az istenfélő, kegyes és toleráns jó fejedelem, az engedelmes jobbágy, a megbocsátó hadvezér, a hűséges barát és a szülők iránti szeretetben maximumot nyújtó gyermek stb. szokványos példázatai mögött ott vannak az érték-problematika jellegzetes dokumentumai, megnyilvánulásai, amelyek a maguk körébe szippantják a iméntieket is. Az első negyedben középpontban a jó fejedelemnek, a felvilágosult uralkodónak az a ténykedése áll, hogy szívesen kerül kapcsolatba tudósokkal, poétákkal, akiket — a cikkek kimondott tanulsága szerint — felmagasztal, minősít a „fejedelmi lebecsátkozásnak” az ilyenfajta „példája.” (I. köt. 134—135; 135—137; 147—148; 152—155; 165—167; 177—180; 245—247; és II. köt. 164—165.) Hallgatólagosan, de egy — a világi, valóságos társadalmi hierarchiával felelő — igényelt, másik hierarchia alakul így ki a végtelenségig tisztelt felvilágosult uralkodók alatt, s ebben a másik értékrendben külön kiemelődik pl. az olyan, aki direkt a fennálló hierarchiával ellentétben, szegénysorsból küzdött fel magát a társadalmi elismerésig, mint Franklin vagy Metastasio. Olyan példahalmazt kapunk itt, amely önmagában is a születéstől független emberi értékek elismertetésének, a „valóságos belső érdemnek” propagálása — s amely érdemek láthatóan a kultúra munkására vonatkozóan szólalnak meg nagyobb hévvel. S mintegy második vonulatban, de — szinte pontosan folytatva a Mesék lényeges mondanivalóját — feltűnik az is, hogy „Az alaton kunyhóban is meg lehet a virtust találni” (I. köt. 244—245.); s ott van a serény falusi gazdaasszony alakja, akitől a városiak is tanulhatnak. (II. 132—135.) Ily módon meglehetősen tisztán rajzolódna elő a komáromi pap eszményei, amelyek között a bölcs, szíves, közzjóra vezető fejedelem alatt a tudós és a poéta, valamint a dolgozó falusi asszony vagy ember a sarkpont, akiket példaként kell tekinteni, s akiket példaként kell állítani az unatkozó, elpuhult városiak, s főleg: a nem tevékeny életet élő nemesek elé.

A folytatás tehát arról vall, hogy a prédikátor szemében fontosabb az értékek, a tulajdonságok körvonalazása, — *de* mindig a jó fejedelemmel a középpontban. S így közelíthetjük a tanulságot. A „franciás” Péczeli elsősorban az *állami* kereteket kívánja rögzíteni, — az őhöz nagyon melegen ragaszkodó „magyaros” Gvadányi pedig a *társadalmi* (feudális) viszonyokat; s az alapvető tendencia azonossága (a sztoicizmussal rokon nyugtatás kölcsönös szándéka) békíti össze, sodorja egymás mellé a bajszos generálist és a módi szerint öltöző papot. Persze szükségszerű, hogy a „nyugtató” tendenciák mindkét irányban hatnak: a prédikátor szükségszerűen a társadalmi viszonyok struktúrájára is kiható nyugalmi tendencia szószólója, s Gvadányi is lojális ember, — de két karakter eltérő súlypontozásából az következik, hogy a *másik* irányba szabadabb a mozgásuk ha úgy adódnak a körülmények. — Így nem véletlen, hogy irodalomtörténetírásunk Gvadányit a nemesi ellenállás reprezentatív alakjaként tartja számon (akinek működése a nemzet állami kötöttsége ellen hatott), míg Péczeliről egy franciás műveltségű Bessenyei utódot, komáromi „citoyen”-t mutat az emlékkép. S ő megfelelő társadalmi helyzetben tényleg ilyen irányban „tolódik” — s hogyha (mint Eckhardt Sándor mondja⁴⁰) nem is éppen „tudósítások” és nem is egyértelműen lelkes

⁴⁰ECKHARDT utalását („Még Péczeli is „a jobbára irodalmi és didaktikus tartalmú Mindenés Gyűjteményben lelkes tudósításokat ír a Bastille lerombolásáról”) I. A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. (1935) c. monográfiájában: 109.

az a cikk, amelyben a komáromi pap konkrétan ír a Forradalomról, de az biztos, hogy 1790 elején — ismertetést írván a Bastille-ről — sejtetően, de az igen-t mondja ki a „váltásokra”: „... egy bölts Frantzia irván Angliáról azt mondja, hogy a Szabadság kihajtván Ásiából, Európába jött, de innen is üzetttvén, Angliában vonta meg magát, ott várván, ha nem hívják é vissza... Ha ma ez a bölts fel-támadna, igen nagy változásokat látna e részben a maga Hazájában.” (III. köt. 253.) De ő az is, aki közzéteszi Kováts Ferenc pápai mérnök jellegzetesen aufklerista cikksorozatát a *Magyar Nemzet pallérozásának lépcsőiről*, amelyben ilyen lelkes — s a magyar felvilágosodás legszebb megnyilatkozásai közé számítható, rousseau-i szellemű — felkiáltásokat olvashatunk: „... óh Nagyok!... szálljatok egy kevésé magatokba, és felejtkezzetek-el arról a képzelt különbségről, melyet csak egyedül az emberiségnek jussaival való visszaélés állított fel közöttetek... ha Nemzetetek ki-míveltetését és pallérozását szeretitek; ha hazátok fiai, és polgár társaitok szemeitek előtt és szívetekben, még emberi betsekben állanak: adjátok vissza nékiek emberi jussaikat, szaggassátok tépjétek szélylyel lántzaikat, ódozzátok fel bilintseiket; törüljétek el nem csak névvel, hanem valósággal és tselekedettel is, ama szívet rémitő és le verő boldogtalan rabi és örökös jobbágy nevezeteket...” (IV. köt. 6—7.) Egy igazságosabb társadalmi berendezkedés érdekében ő példálózik így Angliával, a *Nagy emberek temetőhelyek Wenstmünster templomában Londonban* c. írásában: „Ez a bölts nép nem tsak a Generálisokat, a gyöződelmeskedő királyokat szokta meg tisztelni, a kik még ezzel nem érdemlik, hogy Nagy Embereknek neveztesenek; hanem azokat tartja Nagy Embereknek, a kiket nem a vak szeretse, hanem az ő ritka elméjük és fáradhatatlan munkásságok által az egész emberi nemet boldogították.” (IV. köt. 114—119.) Talán éppen a feltörő indulat miatt bicsaklott meg mondata.

III.

1.

A Péczelinél ilyen különös erővel megjelenő érdem-problematika messi, s kétségtelenül meghatározó előzményekbe gyökerezik: a debreceni iskola humanista eszményeikkel telített, gyakran közhelyes virtus-tisztelő légkörének hatása, a XVIII. századi magyar protestáns ember természetes vágya a vallásos szempontú „égalité”-re s az értelmiségi-polgár ösztön Nyugaton erősödött reflexei képezik az egymásra rakódó érületi rétegek forrásait. S láttuk, hogy — ámbár szemléletében potenciálisan benne rejlik a francia forradalmakat elfogadó citoyen is — ez az érdem-problematika nála *általában* belül marad a neo-sztoikus tendenciák divatján, keveredik a hagyományos erkölcsi világképnek a patriarchális népieség tudatvilágához is hozzájáruló, azt alakító-színező koncepciójával. Az igénytelenség, a közvetlen szociális szempontú tényekkel szemben mutatkozó bizonyosfajta kendőző magatartás fő forrása egy sajátosan mély monarchizmus: II. József és a műveltebb főurak iránt táplált illúziós bizalom, vak odaadás — s ez azzal a következménnyel jár, hogy a „közjó”-ra úgy törekszik, hogy kiszolgálja az arra törekvőnek vélt monarchiát, tehát: hogy minedenek-előtt jó alattvaló. A fentálló társadalmi struktúrát ő tehát éppen úgy rögzíteni kívánja, mint pl. Gvadányi — csak azzal a biztos tudattal, hogy az egész berendezés egy felvilágosult ideálkép, a közboldog állapot felé halad. Ez a *politikai-szociális* viszonyokat illető tartózkodás azonban nem jár együtt *morális* viszonyokat illető tartózkodással — ebben benne van már valami korszerű nyugtalanság, kiindulópontja lehetne egy felvilágosult-szentimentális polgári lázongást hordozó életműnek is. Erkölcsi vonatkozású munkáinak hangsúlyos szempontja a *szidalom*, a bűnös törekvések (s itt elsősorban *nem* a nemzetietlenség kerül elő!) demokratikus színezésű tagadása. Az általa felfogott „virtus” hallatlanul *aktív* — s elsősorban *nem* a virtussal bírók (szegény dolgozó emberek), hanem a virtussal nem bírók irányába terjeszkedik; fő célja, az hogy létrehozza az *úrból az embert*, s nem pedig, hogy magasztalja azokat,

akik — a maguk munkás-szegényes életében — már is emberek. Péczeli, a faluról, népközel életmódból jött kismemes, az Európát megjárt tudós és híveivel szoros kapcsolatot tartó prédikátor az értékes emberi jellemvonásokat példamutatóan megvalósulni elsősorban a dolgozó emberek világában (Mesék), a tudomány és irodalom embereinél (Gyűjteményének erkölcsi motívuma) s az emberekkel törődő, mindennemű segítséssel szolgálni tudó papoknál (Hervey Sirhalmi, Hervey élete) találta meg konkrét formában.⁴¹ S — vakon bízva az idealizált uralkodóba —, ez értékek egyik lényeges pontja mindig a sztoikus-higgadt, türelmes alattvalói igénytelenség; de ez csak az egyik pont — a másik a *tevékeny* életvitel. Ezt minősíti igazán, ezt követeli gyakran igen agresszív hanghordozással. S ez pedig a sajátos következménnyel jár, hogy Péczeli éppen az alattvaló legjobb emberi tulajdonságait követelve bontja meg önmagában a jó alattvalót; morális szinten bár, de hozzájárul a monarchia rendjének, hierarchiájának bomlásztásához: *tulajdonságoknak* követel nagyobb teret — s innen már közel (néha érinthető közelségben) van az, hogy a *tulajdonságok hordozói* (a *tevékeny* élet képviselői) követeljenek többet maguknak. A magyar felvilágosodás legnagyobb költője, Csokonai ezért használja jó helyen azt, amit Péczelitől tanult — Tempefői kedvese Rozália ajkára így kerül a Mesék egyik jegyzetének (XIX. Majom s vadak) gondolata és frazeológiája is.

Rozália:

„A *pompás* *titulusok* csak az
hízelkedésnek álnok találmányai...
Csak *múlt hangok* azok, melyekkel
a *valóságos érdem* *híját* kívánjuk
pótolni... (II. felv. IV. jel.)

Péczeli:

(A *pompás* *titulusok* a mese szövegének gyakori kité-
tétele.) „... még sok helyeken a *valóságos érdemnek*
híját *titulussal pótolják*... (a franciák és angolok) a
titulusokkal „mint valamely *múlt hangokkal* keveset
gondolnak.”⁴²

Azt láttuk, hogy Péczeli a távolságot, amely a tulajdonságok és ezek társadalmi képviselőinek érvényesítése között van *általában* nem tudja átlépni — szélesebb körben gondolkodva, tanítva-prédikálva egyértelmű a komáromi pap „beállása” az adott rendbe. De ugyanakkor ellentmondásokat, feloldhatatlan ellentmondásokat szül már ez a mentalitás, — megfelelő pillanatokban mintha egy frigiai sapka sziluettje tűnne fel a prédikatori süveg helyén; személyes magatartásában pedig éppen nem mindig tudja betartani az önmaga diktálta morális parancsokat: egymással kerülnek szembe gyakran megnyilatkozásai, néha pl. szinte ugyanabban az ütemben produkálja a jó alattvaló hódoló, fejethajtó, alázatos — s az önmagát érvényesíteni vágyó polgár kiegyenesedő mozdulatát. Kazinczy és Batsányi egyformán dühösek azért, mert a prédikátor Alzir fordításának ajánlásában egészen otromba, túlzóan hajbókoló protokolláris tévedéssel titulálja „Felséges”-nek Kaunitzot, — éppen ő, aki oly gyakran, talán a leggyakrabban hangoztatja, hogy a *titulus* nem, de a „*valóságos belső érdem*” a fontos. *Haszonnal Mulattató Meséinek* ajánlásában szinte agyonimádja azt a nemességet, amelyik „II. József ditsőséges királyunknak győzelmeket ígérő bölts vezérlése alatt” seregként repül „több elfelejtethetlen Héroinknak még most is vérengző nyomain” a törökre — s tíz lappal hátrább „ama kegyes életű Gellert” életrajzát pedig e szavakkal zárja: „Be sokkal nyertesebb az ilyen lelki vitéz azoknál a leg-hatalmasabb Hadi-vezéreknél, akik emberi vérbe mártott s keserű könyv hullatásokkal áztatott koszorút nyernek! Be sokkal nemesebb és ditsőségesebb egy halhatatlan lelket így megtartani, mint száz ezer embert meg-öldödni!” Könyvét a török háborúba induló

⁴¹ A pap, mint embereszmény, a legtisztábban a Hervey-féle Sirhalmok elé fordított Hervey élete c. írásból bontakozik: „Nem esmérek én a földön egy tisztességesebb és szivvirehatóbb méltóságot, mint az olyan prédikátorét, a ki józan elmével és érzékeny szívvvel lakozik egynéhány szalmás kunyhók között, az ezekben lakozó együgyü parasztokat mintegy a maga gyermekeinek el-fogadja...”

⁴² A Rozália ajkára adott gondolatnak értékére és súlyára l. WALDAPFEL JÓZSEF: Az igazi Csokonai (1949.) c. tanulmányának vonatkozó utalását. (Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. 185.)

nemességnek ajánlja — s elég paradox, a tulajdonképpeni szándékot ütő módon fut össze benne a közjóra hivatottnak látott fensőbbség tevékenységében vakon bízó alattvaló a közjóért dolgozó alattvaló értékei közé beiktatni szándékozott gellert-j érzékenység propagálójával. — De ugyanilyen ellentmondássá válik a komáromi papi kúria lakójában az igénytelen, csak a közérdek szolgálatában álló, s az ily módon nyert saját lelki nyugalomban kielégülő *állampolgár* és az önérteikre büszke, azokat társadalmi téren is érvényesíteni akaró *polgár* mentalitása is. Láthatóan erős dicsőségvágy él benne — írók közül ezért is levelez csupán a legmagasabb társadalmi helyzetben levőkkel, s műveit ezért is küldi el oly pedánsan az ország grófjainak, báróinak kizárólag francia nyelvű levelek kíséretében. — „Vous serez sans doute étonné de recevoir une lettre française d'un pauvre Ministre hongrois qui ne Vous pas connu et probablement ne le sera jamais, puisque la naissance et la fortune ont mis une grande difference entre Vous et moi. . .” — írja még 1784-ben Károlyi Antalnak,⁴³ s elég világosan elárulja, hogy a közöttük levő, pusztán a „naissance et fortune” okozta kényszerű különbséget ily módon, literátorkodással kívánja eloszlatni valamelyest. S nyilván eleve kitűzött célját éri el, s némiképp kielégül benne a tudására büszke író-tudós, amikor ez akciók eredményeképpen elismerő, dicsérő leveleket címez neki számos világi nagyság, mint. pl. Teleki József, Ráday Gedeon, Hadik András, Pálffy Károly és — Sándor Lipót is.⁴⁴ Bizonyára e kiharcolt reputáció miatt is emlékszik majd rá (kissé talán irigykedve) úgy Kazinczy, mint ifjúkorának, „legnagyobb fényben ragyogó” literátorára, ezért javasolja őt Révai Miklós első helyre az általa szervezett Akadémiába, s ír hozzá megdöbbenően alázatos hangvételű leveleket,⁴⁵ és hogy az induló Csokonai szemében⁴⁶ (*Nagy Sámuelhez* c. versére gondoljunk) Péczeli az első a hírrel jutalmazott, közmegbecsülést kiérdemelt modern magyar literátorok között. Ugyanakkor azonban éppen e szétküldözgetett műveit azért és úgy készíti, hogy érthető és elfogadható, s nem utolsósorban: hasznos legyen a tanulatlan, egyszerű „Asszonyoknak és gyermekeknek”, a keveset olvasó nemeseknek, jó „a könyvekben még kevésbé gyönyörködő köznépnek olvasásra szoktatására”, — olyan olvasóközönségre számít, s olyan olvasó közönséget igyekszik kiszolgálni, amely felől aligha érkezik minősítő elismerés. — Hollandiai ismerőseinek azt írja, hogy püspök — csak így érdeklődhetnek azok a „votre palais episcopal” és a „votre parc” iránt Komárom hosszú ideje óta első protestáns papjától,⁴⁷ akinek megérkezése után még három évig az a gondja, hogy istentiszteleteihez megfelelő helyisége legyen. Levélben pótolja ki azt, amit külföldi sikerei után mások természetesnek gondolhattak: az itthoni magas állást, rangot. Ugyanakkor azonban nem vállalja el 1786-ban elhunyt apósa helyét a debreceni iskola katedráján, s 1787-ben visszautasítja a dunántúli egyházkerület közfelkiáltással neki ajánlott főjegyzői státusát⁴⁸ —, visszautasítván egyben azt is, hogy rálépjen a személyes érvényesülés első lépcsőfokaira. Mindvégig megmarad ő egyszerű prédikátornak, amelynél „szívrehatóbb méltóságot” nem is tud elképzelni.

⁴³ A Károlyi Antalhoz írott és idézett levelét (1784. aug. 4.) I PLEV, közölve pedig: Itk 1921. 109—121.

⁴⁴ A Péczelihez intézett főúri leveleket I. TAKÁCS, BARANYAI i.m. és PLEV —, az idézeteken kívül megjelent még: II. Lipót toszkánai nagyherceg levele Péczeli Józsefhez. Vasárnapi Ujság 1895. 1. sz.

⁴⁵ Révai Miklós leglényegesebb leveleit I. TAKÁCS 51—59. Hogy Péczeli első helye mit jelentett ebben az Akadémiai tervzetben, arra egy jellemző adat: a Batsányi szerint „vakmerő szelességgel” készült névsor 22. helyre állított tagja, Fábchich József még 15 év után neve mellé írta ezt! I. BALLAGI ALADÁR: A magyar királyi testőrség története Bp. 1872. 255.

⁴⁶ Csokonai így ír Nagy Sámuelhez c. versében: „Hajdan első renddel ége / A homály közt Péczeli; / Ő elalva, neki vége, / Még is a nép tiszteli. / Mert tudós pennája feste / Néki olyan érdemet / Mellyet a százak leste / S multa porba nem temet”.

⁴⁷ Seervoskerkenék igen jellemző levelét I. PLEV. Van Tuyllné Singendonck-Péczelihez.
⁴⁸ — A „főnödtárusi” státusra való hívásáról — Tóth Ferenc egyháztörténeti gyűjteményének adatát idézve — utal TAKÁCS 188.; Varjas megüresedett katedrájára pedig Domokos Lajos főbíró hívta meg, levelét közli TAKÁCS 44.

Rangtól független emberi értékek elismertetésének szándéka és alattvalói hajlongás, az igények „bölcs”-höz méltó visszaszorítása s az önérvényesítés szándékának sok, még a „hiú” Kazinczyt is sokszorosan felülmúló jele — lényeges és szervesen összetartó jegyei ezek Péczeli különös karakterének. A hívságos emberi törekvések tagadójától, az erősen vallásos színezetű, de a felvilágosodást szolgáló, igazi, belső emberi értékek propagálójától, a „moitiei poète”-ből általa csaknem teljesen „prêtre”-ré desztillált *Youngtól* indul egyik ágon Péczeli tevékenysége; és — mivel e belső értékek szükségképpen egy idealizált monarchia távlataiba rögződnek, s e távlat az, amely az érvényesítés mértékét is meghatározza —, elszakíthatatlan a kapcsolat egy másik kérdéskörtől, a jó fejedelem, az igazságos, jó monarchia problémáitól. Ez pedig a *Voltaire* életmű egy, kizárólag az *Henriade*-ra és a tragédiákra szorítókozó szeletéhez (Lessinggel szólva: a „bocsánatos művekhez”) vezeti el — s mint aktuális kérdés: a hazaérkezéskor rögtön — a prédikátort.

2.

A kérdés azonban, amelyre mindenekelőtt válaszolnunk kell, az, hogy milyen érzületi-gondolati talajban van a gyökere Péczeli állandósított, mindvégig megmaradó illúziós monarchizmusának, II. József államrendjéhez való szélsőséges kötöttségének. Ha a protestáns embernek, sőt papnak a tolerancia rendelet kibocsátója iránt érzett háláját vetnénk fel itt csupán, akkor nyilván egy igen lényeges, de ugyanakkor önmagában leszűkített motívumot említenénk. Lényeges mozzanat ez, mert a tolerancia kérdés megoldása a józsefi politikában a *conditio sine qua non*, az első (talán: időrendben is első) és alapvető abban, hogy a komáromi pap rajongva csüggy a kalapos királyon. A katolicizmus évszázados uralma után a Rendelet kibocsátását a hazai protestánsok örömmujongása fogadja, s ebben természetesen osztozik Péczeli is. Őnala azonban — láttuk — a tolerancia fogalma kitágul: nem pusztán vallási, de születési, vagyoni szempontú előítéletek mellőzése is benne van, s II. József *ezt* is jelenti a polgári ösztönökkel hazatérő prédikátor számára. Az ő uralkodása alatt írhatta le *Henriásának* Ajánló Verseiben, hogy „Ha Királyt a Virtus, nem a vak sors tenne, / Sok Jobbágy Királyná, sok Úr szolgál lenne” — s Péczeli József képében nyilván döntő és őszinte, belső motiváltságú az az egyébként felvilágosult-szabaddóműves közhely is, amit még 1790-ben is meghatva ír erről az „embereket szerető szívű”, „kegyes jó atyá”-ról, hogy „magával a parasztot egy fontba mérte”. Mindez lényeges és állandóan jelenlevő tényezője a prédikátor kötöttségének, de ugyanakkor egyfajta érzelmi megágyazás is egy mélyebb, különösebb indítékhoz.

A felvilágosodás kori magyar irodalomnak talán nincs Péczelihez hasonló alakja, akiben ugyanolyan hallatlan erővel, szinte a kényszerképzet beteges erejével merülne fel minden hazai jelenség szemléleténél a külföldi megfelelő. A „minden”-t csaknem a szó szoros értelmében vehetjük, hiszen tudjuk, hogy Debrecenből tudós-polihisztori hajlamokkal indult ő el külföldi peregrinációjára, éretten, csaknem férfifejjel. A mester, Varjas János magához sokban hasonló érdeklődési körű diákot engedett ki köréből. Ő maga nyelvész és történész, de — érdemes ebből a szempontból is végignézni levelezését — a gyakorlati hasznú tudományok különféle ágazatai iránt mutat érdeklődést; s a jórészt önellátásra berendezkedett professzori ház életvitele szinte meg is követelte (persze az „üres disputációktól” mentes) „természeti tudományok” gyakorlati problémáival való foglalkoztatást, s az eredmények közvetlen hasznosítását — a növénytermesztéstől egészen az orvoskodásig. (A Svájcban élő Péczelinek egy ott ismeretlen dinnyefajta magját küldi azzal, hogy róla fogják elnevezni az így elterjedő gyümölcsöt — a Komáromba betegeskedő vőt pedig receptekkel, tanácsokkal igyekszik segíteni stb.) A Saussure és Pictet környezetében sörgölgődő Péczelire pedig kiváltképpen jellemző lesz ez a tudományos érdeklődés — „gyönyörűséges”-nek nevezi ezeket a stúdiókat, ahogy kikövetkeztetjük Varjas egyik válaszeleveléből — s elszórt személyes jellegű s állandó (nem személyes jellegű) utalásaiából, lényegében: életművének jelentős hányadából kiderül, hogy a külföldi országokban tapasztalt gyakorlati életvitel megannyi eredménye, a természet-

tudományok közvetlen és közvetett hasznú újdonságai nagy izgalommal töltik el.⁴⁹ Sokáig élt ilyenfajta élményeket nyújtó környezetben, sok időt töltött természettudósok mellett — s tapasztalatai, valamint az érdeklődés korábban is meglévő s kint megerősödött ösztönéből összevárosított hatalmas és rendkívül vegyes anyagú könyvtára sokrétű, szinte kaotikus halmozatát tárolta neki ezeknek az izgalmas újdonságoknak is. S a már itthon tartózkodó Péczelinek ez a (jórészt könyvtára polcaira zsúfolt) enciklopedikus, s általában korszerű tudásanyag nem pusztán az egyéni érdeklődés kielégítésének forrása lesz, hanem az ébredő nemzeti mozgalom lendületével, inspiráló hatásával párhuzamosan: egyre inkább *példa*. Minduntalan előtolakszik, állandó reflexiók forrása ilyenfajta, szintén állandósult felkiáltások kíséretében: „miért ne lehetne ez hazánkban is?” vagy: „édes hazám mikor jutsz ennyire!” stb. Péczeli tudós érdeklődése és könyvtára a nemzet *pallérozásához* szolgál közvetlen hasznosságú tanácsokkal — és kb. 1787-től egyre tömegesebben jönnek elő (végül létrehozva a Mindenes Gyűjteményt, amelynek ilyenfajta ismeretek közlése a döntő motívuma) a külföldi minták után képzelt haladottabb életvitel megteremtésére célzó javaslatai, amelyek mindinkább magukba foglalják az eredmények közvetítése körüli problémákat is: *magyar nyelven* kell a tudományokat *terjeszteni*. A hallgatólagos program Bessenyeit idézi, mintha az általa megjelölt útra lépne a prédikátor.

A Mesék néhol kis természettudományos tanulmányra bővülő lábjegyzeteiben indul s a Mindenes Gyűjtemény anyagának egészében tetőződik a szándék, amelynek lényege: utána vonni a magyar állapotokat mindannak, amit külföldön mint jót tapasztalt, amit külföldről, mint jót, olvasott. A felvilágosodás „közjó” célja ihleti a prédikátort, — de éppen e legnemesebb hazafiságtól is ihletett tevékenységének jellegénél tűnik elő az, ami e hasonló lényegű korban is megkülönbözteti, s éppen az ő hátrányára különbözteti meg őt a tehetségesebb és merészebb kortársaktól. Ő ugyanis — foglaljuk egy mondatba a kézenfekvő tanulságot — nem azt akarja, mint Bessenyei, Kazinczy, Kármán, Batsányi: *megváltoztatni* (inspiráló külföldi példák nyomában) ami itthon *van*, hanem azt akarja *megvalósítani*, ami itthon *nincs*, s amihez itthon a feltételek is hiányoznak: szemét az európai napfelkeltére veti, de a napot akarja idehozni, ahelyett, hogy a terjedő sugarak elől tisztogatná a hazai levegőt. Egész irodalmi tevékenységének jellege erről árulkodik; működése során lényegében nem történik más, mint az, hogy a (főleg nyugati eredményeket magába foglaló) pallerozó tudásanyag, amely tapasztalataiban és könyvtára polcain rögzült, megelevenedik a tolla alatt, és fordítások, magyarrá ültetések, kompilációk formájában ráömlik a korabeli magyar glóbuszra.⁵⁰ E korabeli magyar glóbusz, a „magyar Egyiptom” állapota tulajdonképpen nem

⁴⁹ Igen jellemző, hogy Péczeli ha külföldön barangoló *önmagáról* (elég ritkán) ír, akkor csak mint tapasztalatszerző tudós mutatkozik a megfigyelt tudományos tény leírása mögött. Néhány jellemző példa: a XXXVI. Mese jegyzetéből: „Szerentsém esvén egy esztendeig lakni Genevában ama híres filosofusnak, Saussürnek házában; nagy tsodálkozással s gyönyörűséggel szemléltém sokszor ennek kedves Battyánál, ama . . . fáradhatattan Bonnet Károly Urily . . . harmintz milliókkal nagyító üveg tsökkel . . .” (Mesék. 164—165.) — „1782-ben November 12-ik napján jelen voltam magam is az Ultrajectumi Tsillag-vizsgáló toronyban számos Professzorokkal s fő Urakkal, akarván nézni a Mercuriusnak a nap tányérján keresztül menését . . .” (MGy VI. köt. 9.) — „Egész Alsó-Saxoniában szerte-széllyel járván a leg-nagyobb marhás Gazdák körül . . . tapasztaltam azt, hogy a borjúk mindjárt ellések után elválasztatnak . . .” (MGy II. köt. 318.)

⁵⁰ A könyvtár műveltséganyagának jellegére vonatkozóan vö. BIRÓ F. Péczeli József könyvtáráról. Magyar Könyvszemle 1962. 4. A Gyűjtemény-nyújtotta ismeretek forrásainak feltárása egy szélesebb körű művelődéstörténeti kutatás feladata lehet, mi csupán annyit állapíthatunk meg, hogy igen gyakran hivatkozik a kor természettudományos kutatóinak nagyjaira: Buffonra, Newtonra, Halleyre, Tissotra stb., — s hogy a Gyűjtemény fontos kútfővé válhatott az utókor felvilágosult tudománynépszerűsítő tendenciái számára is: Fazekas Mihály nyugodtan másolhatott ki a Gyűjteményből egy passzust a több mint harminc évvel később készülő Kalendáriumához; ennek egyik írása (Jupiterről. — JULOW—KÉRY: Fazekas Mihály

érdekli igazán — mintegy azon kívül él, csak annyit fog fel belőle, hogy a tudatában élő nyugati mintaképekhez viszonyítva elmaradott; csak a prakticista-gyakorlati, valamint az általános művelődési helyzetet illető *különbség* van a szeme előtt. Életműve ezért is állhat össze jórészt fordításokból, tárgyias-személytelen ismeretközlésből, amelyeket csak időnként szakít meg egy-egy retorikus, buzdító fordulat. A prédikátor tevékenységének e jellege pedig lényegében onnan táplálkozik, hogy patrióta szíve egy sok vonatkozásban felvilágosult tudásanyaggal rakódott, de alapjában patriarchális szemléletű emberben dobban meg. Őelőtte nem tornyosul *közvetlen* akadályként a kulturálatlanság, a rossz tudósság, „Ferenc deák uram” dühítő ízlése, az érzéketlen, durva feudális lélek, a teológusi vaskalaposság, a tudományoknak ellenséges „mi klimánk”, a parlagi életmód stb. Ami előtte a haladás akadály: egy sajnálatosan általános, de szubjektív jellegű *bűnös* emberi magatartás következménye — az önző, sajátmagával törődő, közönyös emberi léleké. Erkölcstről oly sokat szólva — művei tanulságának ez a másik oldala — mindig is e bűn ellen, a nem tevékeny élet ellen szónokolt. Epikurosz árnyát kell kiűzni a kortársak házaiból. — „chimérai szándék az, amely a köznépet — a gubába vagy bársonyba öltözött köznépet — megvilágosítani igyekszik; . . .” — írja *Orpheus*ának Bëvezetésében a Péczelivel egyként már ekkor többrétű (s jórészt: belső) polémáiban levő Kazinczy, s véleményéhez mintha éppen a Péczeli-féle magatartás gyengesége szolgáltató az alapot.

Az elvenen élő — s csak elő kell vennünk a Gyűjteményt, hogy lássuk: milyen sok területet magába foglaló — külföldi példa és az alakítani akart, jelenvaló magyar állapotok között csak a *különbséget* érzékeli tehát a „chimérai szándék”-kal eltelt komáromi pap, — s ez megnöveli, szinte kibírhatatlan súlyúvá teszi a megvalósítandó feladatokat; amely feladatok, a példákól következő elképzelések és tervek egyébként is kívülről, az utópiákra emlékeztető szervetlenséggel akarnak benyúlni a létező magyar világ rendjébe. Itt azonban az önös Epikurosz országa fogadja a javaslatokat — a közöny faláról állandóan visszaömlik minden a komáromi ház dolgozószobájába. A prédikátor elképzeléseihez nincs társadalmi bázis, amely magáévá tudná tenni azokat — s így érthető, hogy a feladatok súlya legyőzhetetlen gravitációt ültet el lelkében korának az e feladatokat megoldani képes, mert effektív hatalommal rendelkező politikai tényezői iránt. S lesz természetes, hogy egyes pozitív megnyilatkozások folytán szándékaival alapvetően egyezni látja a korszak legfőbb valóságos hatalmát, — annak ellentmondásossága, rossz oldala egy szükségképpen fellépő illuziókód burkában szétolvad s teljes, maradéktalan lesz a kiszolgáltatottságból következő bizalom, odatartozás. A trónon az idegen II. József ül, a tolerancia meghozója, akitől az európai felvilágosultak komolyan várhatták valamiféle „parókás szocializmus” megteremtését. — Sokat vártak tőle bizonyára Saussure svájci házában, hiszen a Frankenstein álnéven utazó császár 1777-ben — Voltairet elkerülve — látogatásával tisztelte meg a nagy tudós genfi otthonát. A kényszerű illuzióknak kiszolgáltató komáromi papot így tulajdonképpen a hazafiság, nem a védekező jellegű, hanem építkezni kívánó hazafiság löki el az idegen uralkodóhoz — az ő „haza” fogalma éppen ezért is csúszik tendenciaszerűen egybe az adott állami berendezés fogalmával. A Meséket követő *A Haza szeretetéről s a jó Hazafijaknak kötelességeikről folytatott Levelezés Philopatros és Commodus*

Összes Művei. Bp. 1955. II. köt. 43.) szószerint megegyezik ugyanis a Gyűjtemény VI. kötetében található, Az Égről és Tsillagokról c. tanulmány egyik részletével. Néhány mondat bizonyosságul:

MGy:

Jupiter legnagyobb minden Bujdosó tsillagok között. Noha százhárom millió s száz tizenháromezer Német mért-földekre esik a Naptól mégis minden Bujdosó tsillagok között leg-elevenebb az ő világoSSága stb.

Fazekas:

Jupiter legnagyobb minden bujdosó csillagok között. Noha százhárom millió s száz tizenháromezer német mértföldekre esik a Naptól; mégis minden bujdosó csillagok között a lelegevenebb az ő világoSSága stb.

között — Nagy Frigyes eredetije után — így rögzítheti azt, hogy „a *Jó-Hazafin* érték én olyan embert, a ki a maga életének változhatatlan regulájává tette azt, hogy valami tőle ki telhetik, mindenkor szolgáljon annak a *Köztársaságnak* (értsd: államnak) melynek tagjai közé számlálja magát”. Péczeli számára így általában nem eszköz a jószeffi politika szolgálata, hanem cél: szubjektíve a legtisztább tudattal, a hazafiság biztos tudatában csatlakozik a kétségtelen tiszta szándékainak következményeit, káros következményeit nem látó kalapos királyhoz. Nagyon sok példáját idézhetnénk annak, hogy mondandói mennyire egybevágóak Jószeff céljaival. A más vonatkozásban emlegetett Mesék tanulságai sok esetben izekre menően egyeznek a császár rendelkezéseivel: a temetések puritánságát igényli ő is (IV.) s általában takarékossgát minden vonalon; reklámot csinál a József által bevezetett bírósági reformoknak, s ő az is, aki — Péczeli tanúsága szerint — múltidejűvé tette a parasztnyomort stb. A legnagyobb súlyú apologetikus vállalkozása azonban éppen Voltaire műveinek tolmácsolása.

Ференц Биро
ИОЖЕФ ПЕЦЕЛИ, I.

В очерке дается картина о Йозефе Пецели (1750—1792), об одном из литераторов эпохи просвещения, имевшем весьма значительное влияние в свое время. В первой главе рассматриваются основные принципы его воззрения по литературе, говорится о своеобразном воззрении по литературе писателя, в котором литература и наука смешиваются без всякого ограничения, и которое имеет свои корни в конце концов в школьном обучении. Ценность и сущность литературных произведений — в отличие от общего классицистского соображения данной эпохи — не сводятся в языковых, стилистических отношениях, а в «деле», «ges», в научно-дидактическом смысле слова. Пецели посетил Голландию и Швейцарию 18-го века, в течение одного года он действовал домашним учителем в доме крупного испытателя природы, Ораса Бенедикта де Соссюра, и когда, в 1783 году, он занял должность протестантского проповедника в городе Комаром, для него «дело», «ges» означает уже другое, как во время его студенческих лет в Дебрецене. Он видит теперь уже в первую очередь в литературе документацию определенного рода науки о морали; его деятельность в роли переводчика и писателя в одном из мотивов является уже передачей морального поведения, которое, в соответствии с эпохой, полно противоречиями. Преромантические произведения Янга и Хэрвей получают у него новую окраску, но и его поучительные сказки и моралистические статьи его журнала, «Минденеш Дьюйтемень» (Всеобщий сборник) имеют то же направление. Он оправдывает и требует внутренних человеческих ценностей, ссорящихся с порядком моральных ценностей феодального мира, но он считает, что к человеческим ценностям, то-есть, к современным буржуазным чертам характера, относится и традициональная нетребовательность, которая объясняется со стоническими преданиями. Из этого — следуя за преобразованием политическо-общественного положения данной эпохи, — вытекают чрезмерно изменчивые, иногда и противоречивые друг другу высказывания. Кроме того, это обстоятельство создает и известное родство проповедника-приверженца Западной Европы с характерными представителями патриархального дворянского мировоззрения. Его лучшим приятелем является Йозеф Гвадани, автор репрезентативного произведения сопротивления венгерского дворянства, и последний факт тем более кажется странным, что Пецели, мы увидим в следующих, представляет собой крайнего приверженца политических и прочих реформ короля Йозефа Второго.